

Hint padişahının hizmetinde bulunmuş Edirneli hekim Meḫmed bin Aḫmed bin İbrāhīm bin Ḥasan ve *Bur' u's-sā' a*'nın Türkçe çevirisine katkıları

Physician Meḫmed bin Aḫmed bin İbrāhīm bin Ḥasan of Edirne who was at the service of the Indian Sultan and his contributions to Turkish translation of *Bur' al-sā' a*

Ahmet Aciduman¹

¹Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye,
<https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

Öz

Bu çalışmada, Edirneli hekim Meḫmed bin Aḫmed bin İbrāhīm bin Ḥasan'ın hayatı ve eserleri ele alınmış ve Türkçe çevirisini yaparken Rāzī'nin *Bur' u's-sā' a* adlı eserine yaptığı katkıları değerlendirilmiştir. *Tercüme-i Bur' u's-sā' a*'nın Hacı Mahmud Efendi, nr. 5569 nüshasında Rāzī'nin Arapça metninin kırmızı, Türkçe çevirisinin siyah mürekkeple ve her ikisinin de harekeli olarak yazıldığı, Meḫmed bin Aḫmed'in eserin bölümlerinin çevirisini yaparken, bazen asıl metnin öncesinde, bazen de asıl metnin sonrasında, çeviriye eklemelerde bulunmuş olduğu görülmektedir. Çeviri metinde bölümlerin başlıkları Arapça olarak kırmızı mürekkeple yazılmış, Türkçe başlıklar da hemen sonra ve siyah mürekkeple yazılarak bildirilmiştir. Rāzī'nin *Bur' u's-sā' a*'yı düzenlerken hastalıkların etiolojisine fazla girmedığı, sıklıkla hastalığın tedavisini hızla gerçekleştirebilecek tedavi önerilerini sunduğu görülmektedir. Meḫmed bin Aḫmed, Rāzī'nin yazdıklarını yaptığı çeviride aynen korumuş ve Türkçeye çevirmiş, büyük olasılıkla eserde noksan olduğunu düşündüğü yerlerde, bazen hastalıkların tanımını, bazen etiyojilerini, bazen ayırıcı tanıları, bazen bunların hepsini açıklayan katkılarını, az da olsa koruyucu hekimlikle ilgili bazı önerilerini sıklıkla her bölümün başına, bazen de çevirisini yaptığı metin içerisinde gerekli gördüğü yerlere eklemiş, Rāzī'nin verdiği tedavilere ek olarak bazı tedavi önerileri de sunmuştur. Meḫmed bin Aḫmed'in esere yaptığı katkıların humoral patoloji teorisi çerçevesinde yapıldığı açık olarak görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Rāzī, Meḫmed b. Aḫmed, *Tercüme-i Bur' u's-sā' a*, Tıp Tarihi

ABSTRACT

The life and works of Meḫmed bin Aḫmed bin İbrāhīm bin Ḥasan of Edirne and his contributions to Rhazes's *Bur' u's-sā' a* while translating it into Turkish were determined. It can be seen that Rhazes' Arabic text was written in red and the Turkish translation was in black color and both with vowel mark in the copy named Hacı Mahmud Efendi, nr. 5569 of *Tarjama Bur' al-sā' a*. In the translation Meḫmed bin Aḫmed made additions sometimes before and sometimes after the main text. Arabic titles in the translated text was written in red, and Turkish titles were in black right after them. It is found that in *Bur' al-sā' a* Rhazes had not mentioned much about the etiology of diseases, but some treatment offers to cure the diseases rapidly. Meḫmed bin Aḫmed kept Rhazes's text the same in the Turkish translation but added sometimes disease definitions, etiologies, differential diagnoses, additions explaining these, a few recommendations regarding preventive medicine mostly to the beginning of each chapter and occasionally into the text as necessary, most probably as he thought them deficient. He also proposed additional treatments to Rhazes's. It is clear that his contributions to the work were made within the humoral pathology framework.

Keywords: Rhazes, Mehmed b. Ahmed, *Tarjama Bur' al-sā' a*, History of Medicine

¹Lokman Hekim Dergisi, 2019; 9(1): 115-143

DOI: 10.31020/mutftd.489392

Geliş Tarihi – Received: 28 Kasım 2018; Kabul Tarihi - Accepted: 20 Ocak 2019

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <ahmetaciduman@yahoo.com>

GİRİŞ

Hayatı hakkındaki bilgilerimizi kendi eserlerine yazdığı önsözlerden edindiğimiz Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm bin Hasan hakkında literatürde bulunan ilk bilgilerden birisi Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*¹ adlı eserinde görülmektedir. Bursalı Mehmed Tahir Bey, Mehmed bin Ahmed'in Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'nde bulunan *Kāmūsü'l-etıbbā ve nāmūsü'l-elıbbā* adlı eserinin önsözünden yola çıkarak hem yazarın kısaca hayatından hem de yazarın yine eserin önsözünde bildirdiği eserlerinin isimlerinden bahsetmektedir. Bursalı Mehmed Tahir Bey, Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm'in Edirne ve İstanbul'da öğrenimini tamamladıktan sonra seyahatle Hindistan'a kadar giderek on yıl süreyle tababetle Hint padişahının yanında kaldığı ve sonra ülkesine dönerek öğretim ve kitap yazımı ile hayatını sürdürdüğü bilgisini okuyucusuyla paylaşmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir Bey, Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm'in bir bilim savaşçısı ve kişisel girişim örneği olduğunu şu sözler ile bildirmektedir: "*İlm mücâhidi ve teşebbüs-i şahşî numûneleri oldığına tercüme'-i hâli şâhiddir.*"¹

Mehmed bin Ahmed hakkında literatürde rastlanan bir başka bilgi kaynağı ise A. Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kitabıdır.² Bu kitabında Adıvar, Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm'in Edirne ve İstanbul'da öğrenim gördükten sonra Hindistan'a giderek, Hint-Türk İmparatoru Şah-ı Cihan'ın özel hekimliğine geçtiğini ve oradan dönüşünde de *Kāmūsü'l-etıbbā ve nāmūsü'l-elıbbā* adlı büyük bir tıp lügati yazdığını bildirmektedir. Adıvar'ın da Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm hakkındaki kanaati "*Doğu tıbbını oldukça incelemiş bir hekim olduğu*" yönündedir.²

Râzî'nin *Bur'us-sâ'a* adlı eseri hakkında daha önce yapılmış olan bir çalışmamız bulunmaktadır.³ Adı geçen o çalışmada yalnızca, Râzî'nin *Bur'us-sâ'a* adlı eserinin Arapça metninin Türkçe çevirisi olan bölümler ele alınmış, bu bölümler çağdaş Türkçeye çevrilerek, başka Türkçe ve Farsça metinlerle karşılaştırılarak incelenmiş ve tartışılmıştır. Bu çalışmada ise Edirneli hekim Mehmed bin Ahmed'in önce hayatı ve eserleri ele alınmış, sonrasında Râzî'nin *Bur'us-sâ'a* adlı eserine, eseri çevirirken yaptığını söylediği katkıları belirlenerek tartışılmış ve adı geçen çevirinin tam metni yazının sonunda ek olarak sunulmuştur.

Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm'in Hayatı

Yazarımızın adı Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm bin Hasan [Mehammed bin Ahmed bin İbrâhîm bin Hasan] olup, incelediğimiz iki yazma eserin önsözünde de kendisini bu şekilde tanıtmaktadır.^{4,5} Yazarın öğrencilerinden İbrâhîm b. Hüseyin Çavuş 1097 Muharrem [Kasım/Aralık 1685] yılında istinsahını tamamladığı *Mu'alecât-ı Şeyh İbn Baytâr* nüshasında Mehmed bin Ahmed'in dendâni adıyla bilindiğini^{6,i} ve Topal Paşa evlâdından olup 1090 [1679/1680] tarihinden sonra vefat ettiğini bildirmektedir.^{6,ii} İbrâhîm b. Hüseyin Çavuş'un istinsah ettiği yazmanın başında bildirilen 1092 [1681/2] tarihi göz önüne alındığında, Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm bin Hasan'ın 1092 [1681/2] yılında ya da bundan hemen sonra vefat ettiği sonucu çıkarılabilir. *Kāmūsü'l-etıbbā ve nāmūsü'l-elıbbā* adlı eserini yazmaya başladığı yıl olan 1088 [1677/78]^{4,iii} tarihinde yazarımızın 80 yaşına yakın olduğu göz önüne alındığında,^{4,iv} büyük olasılıkla 80 yaşından sonra vefat etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkıldığında da yazarımızın 1600 yılı civarında doğduğu tahmin edilebilir.

Kāmūsü'l-etıbbā ve nāmūsü'l-elıbbā'nın önsözünden anlaşıldığına göre Mehmed bin İbrâhîm tıbbı 40-50 yıl süren gezileri sırasında öğrenmiş olup, Arap toprakları, Mısır, Şâm, Yemen, Na'mân, İrak, Mecrân, Sind ve Hind'de bulunan olgun ve mükemmel, işinin ehli tabiplerle karşılaşmış, pek çoğuna hizmet ederek, tıpta kendisine düşeni almıştır.^{4,v} On yıl süre ile Hint padişahının huzurunda tababet hizmetinde bulunan Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm, bu süreden sonra vatana dönme arzusu ile Hint padişahından

ⁱ "*Risâle'i Levâzımı't-Tıbbi min Şeyhi İbni Baytâr-Terceme'-i Mehmed Efendi eş-Şehir-i Hakîm Dendâni, sene 1092.*"^{6,11b}

ⁱⁱ "Bundan-şoñra iş-bu biñ toksandan şoñra iş-bu kitabı terceme idüb şâhib-i hâzık zî-şân-ı hakîm dimekle ma'rûf Topal Paşa evlâdları evlâdından Mehmed Efendi âhirete sefer idüb bu yâd-gârı kodı ki mişli yokdur."^{6,v.13b}

ⁱⁱⁱ "Biñ seksen sekiz târihinde *Kāmūsü'l-etıbbā ve nāmūsü'l-elıbbā* ismi ile müsemma olunan kitâbuñ cem'ine şurû' olunmuşdur."^{4,v.3a}

^{iv} "Ma'lûm ola ki bu 'abd-u fakîr keşîrû't-takşîr ya'nî Mehmed bin Ahmed bin İbrâhîm Hasan şâhib vaktâ ki seksen yaşına qarîb oldukda"^{4,v.1b}

^v "Bu cihetden üzerimize vâcib oldı-ki kırk, elli yıl seyâhat ile Mu'arreb-i zemîn ve Mısır ve Şâm ve Yemen Na'mân ve Hind Sind, Keçî Mecrân ve 'İrak vilâyetlerinde nice kâmil ve mükemmel huzzâk etıbbâ ile ihtilâf ve nicelerine hizmetlerinde 'ömr gecürüb tıbb 'ilminde naşîb olanı ki Hakık subhânehu ve te'âlâ müyesser kılımışdur."^{4,v.2a}

güçlkle de olsa izin alarak İstanbul'a gelmiş, bir süre burada kaldıktan sonra, baba ocağı Edirne'ye dönmüştür.^{4,vi}

Hindistan'dan döndükten sonra “*kuşūr-ı ilmle ve takşir-i hizmet birle*” yedi kitap tercüme ettiğini bildiren Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in verdiği bilgilere göre ilk çevirdiği kitap 1069 [1658/59] tarihinde tamamlanan Rāzī'nin *Bur'u's-sā'a* adlı eseridir.^{4,vii} *Bur'u's-sā'a*'nın tercümesine başlandığı tarih 1068 Muharremi'nin evāhiri [Kasım 1657]^{7,viii} olduğuna göre, Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm Hindistan'da bu tarihten önce bulunmuş olmalıdır. Yukarıdaki bilgiler ışığında, eğer yazarın dediği gibi gezileri 40 yıl sürdüyse, Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in bu gezilere yaklaşık olarak 1617 yılı civarında başlamış olduğu tahmin edilebilir. Eğer gezileri, yine yazarın dediği gibi, 50 yıl sürdüyse, 1607 civarında başlamış olması gerekir; bu sırada da 7 yaşlarında olduğu ortaya çıkar ki bu pek olanaklı görünmemektedir.

Ḳāmūsü'l-eṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā'nın önsözünde, on yıl süre ile hizmet ettiği Hint Padişahının kimliği konusunda herhangi bir bilgi vermemesine rağmen, Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in, yukarıdaki saptamalara göre, hizmetinde bulunduğu kişi, Adıvar'ın² da işaret ettiği gibi Şâh-ı Cihân (s. 1628-1658) olmalıdır.

Osmanlı Sultanı IV. Mehmed döneminde (s. 1648-1687) 1059 [1649] yılında Şâh-ı Cihân ile diplomatik ilişki kurulduğu, karşılıklı elçiler gönderildiği, 1063 [1653] yılında Hindistan elçisine refakat eden Osmanlı elçisi Zülfikar Bey'in yanında yeni Hint elçisi Kāim Bey'le birlikte 1066 [1656] tarihinde İstanbul'a döndüğü bilinmektedir.⁸ *Bur'u's-sā'a*'nın Kasım 1657'de Türkçeye çevrilmeye başlandığı göz önüne alındığında, Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in de bu heyetle birlikte geri dönmüş olabileceği yönünde bir akıl yürütülebilir. İlginç bir başka bulgu ise Eylül 1657 tarihinde Şâh-ı Cihân'ın ciddi bir hastalığa yakalanması ve oğulları arasında taht mücadelesinin başlamasıdır.⁸

Mu'ālecāt-ı İbn-i Bayṭār çevirisinin girişinden öğrenildiğine göre Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm İstanbul'da iken Budin veziri Muştafā Paşa oğlu Hüseyin Paşa tarafından Budin'e getirilmiş^{5,ix} ve burada Hüseyin Paşa adına 1084 Muharrem'i başlarında [Nisan 1673] eseri Türkçeye çevirmeye başlamıştır. Bu sırada Hüseyin Paşa'ya Mısır'ın Kahire şehrine gitmesi müjdesi gelince, yazarımız Mehmed bin Ahmed bin İbrāhīm de Hüseyin Paşa ile birlikte önce İstanbul'a gelmiş, sonra da Mısır'a gitmiştir.^{5,x} Eserin 1085

^{vi} “Hind pād-şāhi ḥuzūrına on yıl mīkdār ṭabābet ḥizmeti ile ḳalub envā'-i ri'āyet-i cemiller ile ser-i ikrār ve eşnāf-ı muşāḥabet-i cāmleki ile mümtāz iken, āḥirü'l-emr ḥubbu'l-vaṭan mine'l-eymān muḳteżāsınca ḥāṭıra šalā't ruḥm arzusu düşüb, biñ dürlü cerr-i cehdile izn aldığımızda küllāb-ı kudret ve silsile-i muḥabbet keşān-ı uḥtān-ı zaḥirān dārü's-saltanāta maḥrūsa-i İslāmböl'a getürüb, dil-i bi-ḳarār temkin itmegi iḥtiyār idüb ba'dehu 'usr-ı yusra umulurumuz olan maḥrūsa-i Edirne'ye šalā't ruḥm için geldikde, ecdādımız ḥālī ḥayādında evlād-ı evlāda vakf idüb, ḥālī ḥayādında pezzimize teslim eyleyüb mevlūdımız daḥi ol vakf evde zuḥūra getürüb anda perverde olmuş iken, ḥakir āḥir diyārda olmaḡla ol vakf evi alub ser-gerdān-ı ḥayrān ḳalmışızdır. Ḥāzret-i Allah te'ālā ḥakīmızı alı vire. Zikr olunan ḥakirüñ ḥasb-i ḥālidür.”^{4,v.2a,b}

^{vii} “Bu cihetden biñ altmış ṭoḳuz tāriḥinden Ebü Bekr bin Muḥammed ez-Zekeriyyā er-Rāzī, raḥmetu-İlahi 'aleyhi'l-bārīnün üç yüz elli beş tāriḥinde *Bur'u's-sā'a* deyu ad virduḡi kitābi terceme olundu.”^{4,v.3a}

^{viii} “Pes bu dā'ileri daḥi emri müşārün ileyhüñ taḥrīrine mübāşeret ve taḳrīr-i merāmda fevt itmeyüb ammā tebdile muḥtāc olan mevāzi'da ziyāde ilḥāḳ olundu ve *Tercüme-i Bur'u's-sā'a* ismiyle tesmiye olunub yigirmi altı bāb üzerine müretteb ḳilindi ve tevfiḳ-i müsā'ade devā'i müctemi' olub, biñ altmış sekiz Muharremün evāḥirinde Muḥammedu-bnu Zekeriyyā er-Rāzī, raḥmetu-İlahi 'aleyhi, ṭabda ma'rūf olan *Bur'u's-sā'a* tercümesine şurū' olundu.”^{7,v.2a,b}

^{ix} “Ammā ba'du sebeb-i terceme'-i kitāb ve müceb-i taştīr-i ḥikmet-i nişāba bā'ış budur ki ser-ḥadd-i Būdīn veziri olan mīr-i müştērī tebdīr-i ki ol hem-nişīn-i Süleymān-ı zemān, muḳarreb-i İskender-i devrān, feylesüf-ı kāmīl ve müşīr-i mükerrrem-i rüşen-zāmīr, ibn-i vezīr a'nī ḥāzret-i vezīr Hüseyin Pāşā ibn Muştafā Pāşā, ḥafızahu Allahu mim mā yaḡāfe ve yaḡşā ḥāzretleri bu bende'-i ednāy-ı āşūfte-ḥāl Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm bin Ḥasan du'ācıları maḥrūsa'-i İslāmböl'da sākin iken küllāb-ı kudret ve silsile'-i muḥabbet keşān ber-keşān ser-ḥadd-i Būdīn'e getürüb ḥuzūrlarında kemeri ḥidmeti miyānımıza bend ve müstevcib-i serverlerinde silsile'-i 'ubūdiyyeti gerden-i cānımızda kemend idüb envā'-i ri'āyet-i cemiller ile ser-efrāz ve eşnāf-ı muşāḥabet-i celilleri ile mümtāz iken gördüm ki ṭab'-ı şerīfleri 'ilm-i ṭibba mā'il ve ṭibb 'ilminde māḥir, belki ḥuzūrunda ḥukemāyī müteḳaddimīn ve eṭibbāyī müte'āḥḥirīn 'izz-i ḥuzūr-ı mucib-i serverlerinde ḥāzır olsalar, tilmiz itmegi iḥtiyār ve yüz biñ dil ile ḥidmetinde minnet-dār olurlar idi.”^{5,v.1b-2a}

^x “Teberrük ḳaşdıyla Türkī lisān ile terceme olmasına izn-i şerīfleri vārid olmaḡın biñ seksen dört Muharremü'l-ḥarāmuñ evā'ilinde ser-ḥadd-i Būdīn'de memdūḥuñ ismi ile āfāḳda ma'rūf ola deyu tercemeye ibtidā olunmuş iken cenāb-ı şerīflerine Mısr-ı Ḳāhire müjdesi gelmek ile Būdīn'den ḳalkub cānibi Mısr-ı Ḳāhire'ye ma'an bile 'azīmet idüb maḥrūsa'-i İslāmböl'a deḡin geldikde ḥāṭıra bu endişe geldi-ki bārī terceme'-i itmāmına sa'y idüb Mısr-ı Ḳāhire veziri rāfi'u rāyātī'd-dīnī'l-ezhere, muvazāliḡu āyātī-ş-şer'ī'l-muṭaḥhara, es-seyfu'l-meslūl 'alā a'nāḳi a'dā'ir-resūl, emīn-i müşīr rüşen-zāmīr a'nī ḥāzret-i vezīr Hüseyin Pāşā yesurru Allahu mā yetemennāhu ve mā yeşā'u ḥāzretlerinin ḥuzūr-ı şerīflerine tuḡfe eylemeḡe lāyik düşmek için sa'y-ı belīḡ ile terceme ḳılmaḡa şurū' olundu. Ḥāzret-i Allah'dan temennāmız budur ki itmāmını daḥi inşā' Allahu te'ālā müyesser ve muḳadder ide, āmīn, yā mucibü's-sā'ilīn, zīrā ḥic vesīle 'ilm tuḡfesi gibi tuḡfe olmaz.”^{5,v.2a,b}

[1674/75] tarihinde bitirildiği *Kāmūsü'l-eṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā*'nın önsözünden öğrenilmektedir.^{4,xi} Bu durumda Nisan 1673'de Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in Budin'de, bu tarihin öncelerinde ise İstanbul'da bulunduğunu söylemek olanaklı görünmektedir.

Bu durumda Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in *Bur'u's-sā'a*'nın çevirisine başladığı Kasım 1657'den, Budin'de bulunduğu Nisan 1673'e kadar İstanbul'da olduğunu ve bu sürede, *Dürretü'l-burhāniyye* (1070 [1659/60]), *Kıdvetü'l-müteḳaddimîn ve zîdetü'l-müte'ahḫirîn* (1072 [1661/62]), *Tarîḳat-i Muḥammediyye ve sîret-i Aḥmediyye* (1075 [1664/65]) ve *Bustānü'l-'arîfîn* (1083 [1672/73]) adlı kitapların tercümelerini yaptığını söylemek olası görünmektedir.

İhsanoğlu ve arkadaşları⁹ Hüseyin Paşa'nın azil tarihi olan 1086 [1675] tarihine kadar Mısır'da bulunan Meḥmed bin Aḥmed'in, paşanın azlinden sonra Edirne'ye dönmüş olacağını, çünkü Van valiliğine tayin edilen Hüseyin Paşa'yla birlikte Van'a gittiğine dair ne Meḥmed bin Aḥmed'in kendisinin ne de öğrencisi İbrāhīm bin Hüseyin Çavuş'un bir kaydı olmadığını bildirmektedirler.

Yazarımızın İstanbul'dan Edirne'ye geldiği zaman, büyük olasılıkla, önsözünde bildirdiği gibi, *Kāmūsü'l-eṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā* adlı eserini yazmaya başladığı yıl olan 1088 [1677/78] tarihi civarında olmalıdır. Buradan da yazarımız Meḥmed bin Aḥmed'in Kahire'den döndükten sonra bir süre İstanbul'da kaldığı ve sonra Edirne'ye gittiği sonucu çıkarılabilir. Ömrünün son yıllarını Edirne'de geçiren Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in burada vefat ettiği de öğrencisi İbrāhīm b. Hüseyin Çavuş'tan öğrenilmektedir.^{6,xii}

İhsanoğlu ve arkadaşları⁹ Meḥmed bin Aḥmed'in "dendānī" olan lakabından dolayı dış hekimliğinde maharet sahibi olduğunu ve lakabının sehven "rindānī" okunması nedeniyle bazı kaynaklarda^{10,11} Rindānī olarak geçtiğini bildirmektedirler.

Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in Tıbbı Bakışı

Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm *Kāmūsü'l-eṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā*'nın girişinde tıbbın ne olduğu ve kendisinin neden tıp öğrenmeye başladığı hakkında bilgi vermektedir. Meḥmed bin Aḥmed eski hakîmlerden aktararak istenilen ilmin iki çeşit olduğunu, bunlardan birinin dünyaya, diğerinin ise ahirete ait olduğunu bildirmektedir. Dünyada kazanılanın hazlar, ahiret için ümit edilenin ise hayırlı işler olduğunu söyleyen Meḥmed bin Aḥmed, kuvvet ve beden sağlığı olmadan bunların ikisini de öğrenmeye olanak olmadığını, tıbbın emirlerini bilmeden ve onunla iş görmeden vücut sağlığının da tamam olmayacağını, çünkü tıbbın insan vücudunun sağlığını ve hastalığını bilme ilmi olduğunu bildirmektedir. Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm devam ederek, tıp ilmini ilk kez ortaya koyan filozofun bununla iki şey amaçladığını söylemekte, bu amaçlardan ilkinin tıp ilmiyle insan bedeninde olan sağlığın korunması, ikincinin ise hastalık durumunda, istenilen sağlığın tıp ilmiyle bulunması olduğu açıklamasını vermektedir. Bunlara 'ilm-i cüzvî [küçük ilim] dendiğini bildirdikten sonra, kendi üzerine vacip olduğundan tıp öğrenmek adına geziye çıktığından bahsetmektedir.^{3,xiii}

Kāmūsü'l-eṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā'nın önsözünün bir başka yerinde neden tıp ilmine ait kitap çevirdiğini açıklarken, tıp hakkında da şunları söylemektedir: "Çünkü ilim iki çeşittir. Bir çeşidi din ilmi ve bir çeşidi

^{xi} "Biñ seksen beş târihinde *Mu'alecât-ı İbn-i Bayṭâr*, rahmetu-İlahi 'aleyhi rahmeten vâsî'atenüñ altı yüz otuz târihinde te'lîf eylediği kitâbı terceme olundu."^{4,v.3a}

^{xii} "Bu fakîr-i pür takşîr Edirne'de kendüler ile nice kerre şuhbet ve bu 'ilm-i levâzımdan su'aller idüb ve ba'zî yâd-gâr devâları nüshasını almışdum. Merhûm olduğdan-şoñra bu kitâbı mütercim kendü haṭṭıyla eylediği nüshayla elime girdi, zirâ Edirne ḳurbunda Ḳaraca Köy nâm ḳaryede 'alâḳası olmağla merhûm olduğu esnâda bir Müslümân almış, biz daḳı anlardan iryeti olmak üzere alub müṭâla'a eyledik, gördüm bir ḡayet elzem levâzımdandır."^{6,v.12b-13a}

^{xiii} "Nitekim ḳudemâ'-i ḥukemâ dirler kim muṭâlib-i 'ilm iki nev' üzerinedür. Bir nev'ine dünyevî ve bir nev'ine uḫrevî dirler. Dünyâda müstefâd olan lezzâtdür. Âḫiret için recâ olunan ḫayrâtdür. Bunlaruñ ikisini daḳı taḫşîl itmege imkân olmaz, illâ kuvveten ve şîḫḫat-i beden ile ḫâşıl olur. Şîḫḫat-i vücüd daḳı tamâm olmaz, illâ 'ilm-i ṭıbbuñ aḫkâmını bilüb, anuñla 'amel ḳılmak ile olur. Zirâ 'ilm-i ṭıbb bir 'ilimdür ki anuñla vücüd-ı insânüñ şîḫḫati ve ḫâsteligî ma'lûm olur. Bu 'ilmi ṭıbbi evvel vaż' iden felesüf iki nesne için vaż' eylemişdür. Birisi, anuñla beden-i insânda mevcüd olan şîḫḫat ḫıfz olunur. Birisi daḳı oldur ki ḫâstelik ḫâlinde maḳşûd olan şîḫḫat anuñla bulunur, mümkün olduğu kadar bedenini şîḫḫat ḫâline getüre ve fâydalu nesneleri marîze yakîn ve zararlu nesneleri andan dür itmekle, ol marîzi ḫâsteden bi-izni-İlahi te'âlâ gidere. Bunlara cüzv-i 'ilmî dirler."^{4,v.2a}

beden ilmidir. Onun için beden ilmini önce bildirmeye sebep budur, çünkü bir kişi hasta olsa, din ilmini tahsil edemez."^{4,xiv}

Gittiği yerlerde karşılaştığı olgun ve işinin ehli tabiplerle konuşarak ya da onlara hizmet ederek tıp öğrendiğini anladığımız Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in aslında dönemin tıp öğrenme yöntemlerinden birisi olan usta çırak ilişkisi içerisinde, farklı yerlerdeki usta hekimlerden farklı konuları öğrenerek tıp öğrenimini tamamlamış olduğu söylenebilir.

Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in Eserleri

Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm'in eserleri kendisinin de bildirdiği gibi çeviri eserlerdir. *Kāmūsü'l-etibbā ve nāmūsü'l-elibbā*'nın önsözünde çevirisini yaptığı eserlerin isimlerini, yazarlarını, bazılarının yazıldığı tarihleri ve kendisinin çeviri yaptığı tarihleri bildirmektedir. Yine çevirisini yaptığı eserleri tıpla ilgili olanlar ve olmayanlar şeklinde ayırmış, önce tıpla ilgili olmayanları sıralamıştır.

Tıbbi Olmayan Eserleri

Dürretü'l-burhāniyye: 1070 [1659/1660] yılında çevrilmiştir.⁴

Minyetü'l-muşlî ve ğunyetü'l-mübtedî: Sadīdü'd-dīn Kaşķārî'nin 610 [1213/14] yılında yazdığı ve insanlar arasında elden ele dolaşan diye isimlendirdikleri kitabını 1072 [1661/62] yılında çevirmiştir.⁴

Ṭarīkat-i Muḥammediyye ve sîret-i Aḥmediyye: Kıdvetü'l-muḥakkıķın Birgili Meḥemmed Efendi'nin 980 [1572/73] yılında yazdığı kitap olup, 1075 [1664/65] tarihinde çevrilmiştir.⁴

Bustānū'l-ārifin: Kıdvetü'l-muḥakkıķın, imāmü'l-faķih Ebū'l-Leyṣ Naşir ibn Muḥammed es-Semerķandî'nin, 365 [975/76] tarihinde yazdığı eserdir ve 1083 [1672/73] yılında çevrilmiştir.⁴

Tıbbi Eserleri

Terceme-i Bur'u's-sā'a: Ebū Bekr ibn Muḥammed ez-Zekerıyyā er-Rāzî'nin 355 [965/966]^{xv} yılında yazdığı bu eserin çevirisini 1069 [1658/59] yılında tamamlamıştır.⁴ Eserin girişinde bildirildiğine göre, Muḥammed ibn Zekerıyyā er-Rāzî tarafından kaleme alınmış olan *Bur'u's-sā'a* adlı eser, Sulṭān İbrāhīm Ḥān oğlu Sulṭān Mehmed [IV] Ḥān döneminde, İbrāhīm Aĝa'nın isteĝi ile Türkçeye tercüme edilmiş olup, Mehmed bin Aḥmed eserin çevirisine 1068 yılı Muḥarrem ayının sonlarında [Kasım 1657] başlamıştır. Mehmed bin Aḥmed, eserin düzeltilmesi gereken konularında fazlasının katılarak, bu çevirinin *Tercüme-i Bur'u's-sā'a* adıyla, yirmi altı bāb üzerine düzenlendiğini bildirmektedir (***Şekil 1***).⁷ Eser 1069 [1658/59] yılında tamamlanmıştır.⁴

Terceme-i Mu'ālecāt-ı İbn-i Bayṭār: Kitabın çevirisinin önsözünden anlaşıldığına göre kitap Budin veziri Hüseyin Paşa^{xvi} adına yazılmıştır. Yazarın bildirdiğine göre, vezir Hüseyin Paşa tıp ilmine düşkün ve bu ilimde becerikli, Arapça ve Farsçayı bilen, hiçbir şekilde çeviriye ihtiyacı olmayan bir kişidir. Bununla birlikte Mehmed bin Aḥmed vezir Hüseyin Paşa'nın şerefli ismi kıyamete deĝin yaşasın, onun iyiliĝi hem seçkinlerin ve hem de halkın dilinde anılsın, insanlar ondan yararlandıkça, geçerli olan sadaka gibi sevabı durmaksızın onlara ulaşsın, yararı Budin serhaddinde yayılıp iyi adı dünyada anılsın ve insanlar yararlarından pay alsınlar diye onun adına bir kitap çevirmek istemiştir. Bu amaçla, Şeyḫ İbn-i Bayṭār'ın 630 [1232/33] yılında yazdığı *Mu'ālecāt-ı İbn-i Bayṭār*'dan daha yararlı bir kitap bulamadığını bildiren Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm,

^{xiv} "Zirā 'ilm iki nev'dür. Bir nev' dīn 'ilmi ve bir nev' beden 'ilmidür. Anuñ için beden 'ilmini evvel zıkr itmeye bā'ış budur, zirā bir kişi ḥaste olsa dīn 'ilmini taḥşil idemez. Pes imdi' beden 'ilmini bilüb öğrenmek lâzımdur ki bir kimesne zemānuñ pād-şāhına tuḥfe ve ermaĝān 'arz itmek ḥic 'ilm tuḥfesi gibi tuḥfe ve ermaĝan olmaz."^{4,v.3a}

^{xv} Ebū Bekr Muḥammed ibn Zekerıyyā er-Rāzî'nin 251-313 [865-925] yılları arasına yaşadığı bilinmektedir.¹² Bu nedenle verilen bu tarihin doğrudan doğruya şüpheli görünmektedir.

^{xvi} Canbulatoĝlu Hüseyin Paşa b. Mustafa Paşa (ö. 1091 [1680]).⁹

kitabın Türk diline çevrilmesi için vezir Hüseyn Paşa'dan izin gelmesiyle 1084 yılı Muharrem'inin başlarında [Nisan 1673] Budin serhaddinde çeviriye başlamıştır. Bu sırada vezir Hüseyn Paşa Kahire-Mısır'a tayin

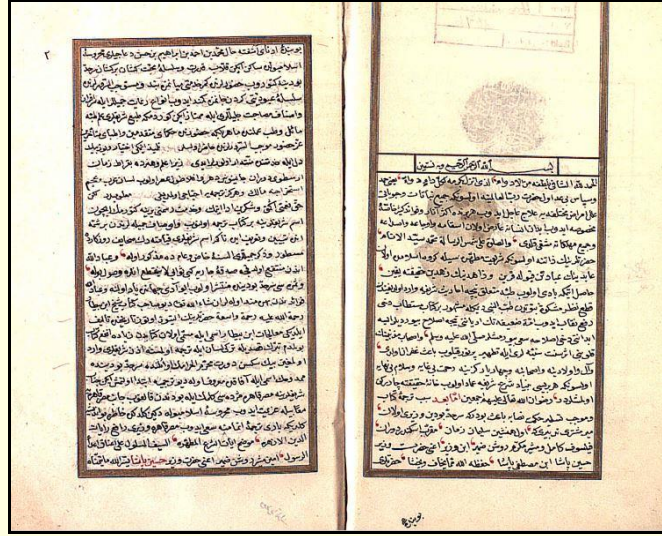
Şekil 1. Tercüme-i Bur'ı's-sâ'a'nın İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr. 5569'da bulunan nüshasının başlangıç sayfaları.⁷

edilince, yazarımız da onunla birlikte Kahire'ye gitmek üzere yola çıkmış; İstanbul'a geldiğinde de eseri tamamlamaya gayret ederek, Kahire-Mısır veziri Hüseyn Paşa'ya armağan edilmeye layık olabilmesi için de gereği gibi çalışarak tercümeye başlamıştır (Şekil 2).^{5, xvii} Eserin çevirisinin 1085 [1674/75] yılında tamamlandığı *Kāmūsü'l-etibbā ve nāmūsü'l-elibbā*'nın önsözünden öğrenilmektedir.⁵ Mehmed bin Aḥmed bin İbrahīm *Mu'ālecāt-ı İbn-i Bayṭār* çevirisinin önsözünde *Tabakāt-ı eṭibbā*'dan alıntı yaparak İbn-i Bayṭār'ın Endülüs'ün Malaga şehrinden olduğunu, kitabın yazılma tarihini, *Tabakāt-ı Eṭibbā* yazarının^{xviii} 633 [1235/36] yılında Şam'da İbn-i Bayṭār'la görüştüğünü ve adı geçen yazarın incelediği kitaplar içinde bu kitabı çok yararlı bulduğunu yazmaktadır. Önsözde bundan sonra bu kitaba ulaşmanın dünyanın hazinelerine ulaşmaktan daha iyi olduğu, çünkü hazinelere ve mala ancak bedende sağlık olduğu takdirde itibar edileceği, aksi olursa hiçbir şeye değmeyeceği söylenmekte, bu kitaba sahip olanın, Allah'ın emriyle,

^{xvii} "Gördüm ki tab'-ı şerifleri 'ilm-i tıbbā mā'il ve tıbb 'ilminde mahir, belki huşurunda hükemâyı mütekkaddimîn ve eṭibbâyı müte'aḥḥirîn 'izz-i huşur-ı mücib's-serverlerinde hâzır olsalar, tilmiz itmeği ihtiyâr ve yüz biñ dil ile hidmetinde minnet-dâr olurlar idi, zirâ 'ilm ve hünerde Buḫrâ't-ı zemân, Aristō-yı devrân, Cälînüs-ü dehr ve Eflâṭün-ı 'aşr olub lisân-ı 'Arab ve 'Acem istihrâcına mâlik hergiz tercemeye ihtiyâcı olmadıḡı ma'lûmidur, lâkin ism-i şeriflerine kitâb terceme olunub ve evşâf-ı cemîlelerinden bir şemme anda tebyîn ve ta'rîf ide tâ kim ism-i şerifleri kıyâmete dek şahâyif-i rûzgârda mestûr ve zıkr-i cemîlleri elsine-i hâşş ve 'âmmda mezkûr ola ve 'ibâd-ullah andan müntefi' oldukça şadâka'-i câriye gibi sevâbı lâ-yenkaṭı'ı anlara vuşûl bula ve şemeresi ser-ḥadd-i Būdîn'de münteşir olub eyü adı cihânda yâd oluna ve 'ibâd-ullah fevâ'idinden behremend olalar inşâ' Allahu te'âlâ deyu sâhib-i kitâb Şeyḫ İbn-i Bayṭâr rahmet-ullahi 'aleyhi rahmeten vâsi'aten hazretlerinüñ altı-yüz otuz târihinde te'lif eylediḡi *Mu'ālecāt-ı İbn-i Bayṭâr* ismi ile müsemmâ olan kitâbdan ziyâde enfa' kitâb bulmadum. Teberrük kaşdıyla Türkî lisân ile terceme olmasına izn-i şerifleri vârid olmaḡın biñ seksen dört Muḫarremü'l-ḥarâmüñ evâ'ilinde ser-ḥadd-i Būdîn'de memdûhuñ ismi ile âfâkda ma'rûf ola deyu tercemeye ibtidâ olunmuş iken cenâb-ı şeriflerine Mısr-ı Kâhire müjdesi gelmek ile Būdîn'den kaḡlûb cânib-i Mısr-ı Kâhire'ye ma'an bile 'azîmet idüb maḫrûsa'-i İslâmböl'a deḡin geldikde ḫâṭıra bu endişe geldi-ki bârî terceme-i itmâmına sa'y idüb Mısr-ı Kâhire veziri râfi'u râyâtı'd-dini'l-ezhere, muvâzzıḫu âyâtı's-şer'i'l-muṭahhara, es-seyf'u'l-meslûl 'alâ a'nâki a'dâ'i'r-resûl, emîn-i müşir rûşen-zâmir a'nî hazret-i vezir Huseyn Pâşâ yesurru Allahu mâ yetemennâhu ve mâ yeşâ'u hazretlerinüñ huşur-ı şeriflerine tuḫfe eylemeḡe lâyiḡ düşmek için sa'y-ı belîḡ ile terceme kılmaḡa şurû' olundu. Hazret-i Allah'dan temennâmiz budur ki itmâmını daḡı inşâ' Allahu te'âlâ müyesser ve muḡadder ide, âmin, yâ mucib'u's-sâ'ilin, zirâ hic vesile 'ilm tuḫfesi gibi tuḫfe olmaz."^{5, v.2a, b}

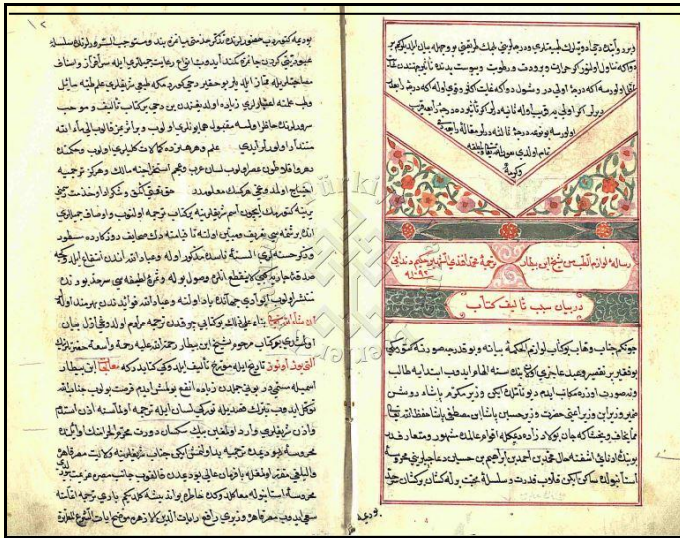
^{xviii} İbn Ebî Usaybia (ö. 1269). Tıbbā hizmet etmiş hekimlerin biyografilerine ait eserin yazarı olup, *'Uyünü'l-enbā fi ṭabakāti'l-eṭibbā* adlı eseri vardır.¹³

hastalığına şifa bulup rahatlayacağı, rahatın da sağlık ile olduğu, sağlığa da yeter olanın tıp ilmi olduğu açıklaması yer almaktadır.^{5,xix}

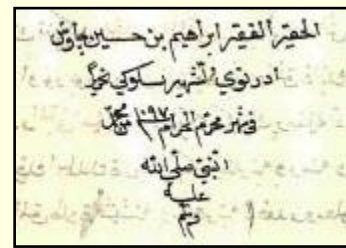

Şekil 2. *Mu'alecât-ı İbn-i Baytâr* çevirisinin İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, nr. 1016'da yer alan nüshasının başlangıç sayfaları.⁵

Öte yandan İbrâhîm b. Hüseyin Çavuş tarafından 1097 [1685] yılında istinsah edilen *Mu'alecât-ı İbn-i Baytâr* çevirisinin (Şekil 3 ve 4) önsözünde ise Mehmed b. Aḥmed b. İbrâhîm'in *Mu'alecât-ı Şeyḫ İbn Baytâr* isimli kitabı 1090 [1679/80]'dan sonra tercüme edip ahirete göçtüğü bildirilmektedir.⁶

Şekil 3. *Risâle'î Levzâzîmî't-Ṭıbbî min Şeyḫi İbnî Baytâr-Terceme'-i Meḥemmed Efendi eş-Şehir-i Ḥakîm Dendânî sene 1092 başlıklı Mu'alecât-ı İbn-i Baytâr* çevirisinin İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, nr. 3541'de bulunan nüshasının giriş sayfaları.⁶

Şekil 4. *Risâle'î Levzâzîmî't-Ṭıbbî min Şeyḫi İbnî Baytâr-Terceme'-i Meḥemmed Efendi eş-Şehir-i Ḥakîm Dendânî sene 1092 başlıklı Mu'alecât-ı İbn-i Baytâr* çevirisinin istinsahının İbrâhîm b. Hüseyin Çavuş tarafından 1097 yılının Muharrem ayında [Kasım/Aralık 1685] tamamlandığını gösterir kayıt.⁶

^{xix} "Fakîr mütercim eydür ki *Ṭabaḳât-ı Eṭṭibbâ* nâm kitâbda yazmış-ki Şeyḫ-i müşârin-ileyh İbn-i Baytâr rahmetu-İlahî 'aleyhüñ ism-i şerîfleri Muḥammed bin 'Abdu-İlah'dur. Memâlik-i Mağribden Endelüs nâm vilâyete tâbî Mâlaḳa nâm şehrdendir. *Şâhibu't-Ṭabaḳât* eydür hicret-i nebeviyye şalavâtu-İlahu 'aleyhi ve sellemüñ altı yüz otuz üçüncü senede Şâm-ı şerîfde aña mülâkî oldum deyu taşriḥ itmüş, zirâ 'ilm-i ṭıbbda taşrif olunan kitâblaruñ eger muḥtaşar ve eger muḥavveldür çoğına ben vâkıf oldum, ya'nî elimle girüb, muḥtâlâ'a kıldum, bundan enfa' kitâb bulmadum ve buña vâsıl olmaḳ ḫazâyin-i 'âleme vuşulden evlâdur, zirâ ḫazâyin ve mâl bedende şihḫat olduḡı taḳdırce 'itibâr olunur, 'aksî olursa bir nesneye degmez. Bu kitâba mâlik olan, bi-emri-İlahî te'âlâ marâzına şifâ bulub râhat olur, râhat ise şihḫat ile olur. Bu şihḫatı daḫî vâfî olan 'ilm-i ṭıbbdur."^{5,v.2b.}

Kitabın bitirilme tarihiyle ilgili olarak Mehmed b. Ahmed'in verdiği bilgi ile İbrâhîm b. Hüseyin Çavuş'un verdiği bilgi arasında bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın nedeni müellif tarafından yazılan nüshaların birden fazla olması ile açıklanabilir. İbrâhîm b. Hüseyin Çavuş muhtemelen 1092 [1681/2] yılında yazar tarafından istinsah edilmiş olan bir nüshayı onun ölümünden sonra elde etmiş bulunduğundan, buradan yola çıkarak kitabın bitirilme tarihi olarak bunu kabul etmiş görünmektedir.

İhsanoğlu ve arkadaşlarının da bildirdiği gibi⁹ Edirne yakınlarında Karaca Bey köyünde bulduğu yazar nüshasını istinsah eden İbrâhîm b. Hüseyin Çavuş'un eserde birtakım düzeltmeler yaparken hem önceden Mehmed b. Ahmed b. İbrâhîm'den almış olduğu ilaçları, hem de arkadaşlık ettiği hekimlerden, özellikle Hekimbaşı Şâlih Efendi ile onun döneminde bir risale yazan Manisalı Maḥmūd Efendi'den öğrendiği ve denediği basit ve bileşik ilaçları ekleyerek Manisalı Maḥmūd Efendi'nin de önyak olmasıyla kitaba yeni bir şekil verdiği,^{6,xx} yani kitabın ikinci bir redaksiyonunu hazırlamış olduğu söylenebilir.⁹

Ḳāmūsü'l-eṭṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā: Çevirisine 1088 [1677/78] yılında başlanmıştır.^{4,xxi} Sultān İbrâhîm Ḥān oğlu Sultān Mehmed [IV] Ḥān döneminde,^{4,xxii} ve Serdār Muştafa Paşa^{xxiii} zamanında, bilinen tıp kitaplarından, tıp ilminde şaşılacak meselelerde şekillendirilmiş sözler, basit ve kompoze (müfred ve mürekkeb) olarak kullanılan ilaçlar ve beyinden ayağa kadar olan hastalıkların tedavileri, bulunması kolay olsun diye, alfabe harfleri üzerine, *Ḳāmus ve Şihāḥ-ı Cevherī* düzeninde hazırlanmıştır.^{4,xxiv} Önce okuyucu tarafından bilinmesi gereken kurallar ve hükümler on dört fasıl üzerine düzenlenmiş, daha sonra alfabe harfleri düzeninde, her bâbı yirmi sekiz fasıldan oluşan, yirmi sekiz bâb üzerine eser tamamlanmıştır (**Şekil 5**).^{4,xxv}

^{xx} "Bu fakîr-i pür takşîr Edirne'de kendüler ile nice kerre şuhbet ve bu 'ilm-i levâzımdan su'allar idüb ve ba'zî yâd-gâr devâları nüshasını almışdum. Merhûm olduğdan-şoñra bu kitabı mütercim kendü haṭṭıyla eyledüğü nüshayla elime girdi, zirâ Edirne kırbunda Karaca Köy nâm kıaryede 'alâkası olmağla merhûm olduğu esnâda bir Müslümân almış, biz daḥı anlardan iryeti olmak üzere alub müṭâla'a eyledik, gördüm bir gâyet elzem levâzımdandır, müṭâla'ayıla ne-kadar fâ'ide oluna ve hem haṭṭaları daḥı şikestece belki bi'l-küllüye ecnebiyyi't-ṭıbb olanlar esmâ-i edviyyede haṭṭa belki çıkarmakda aşlâ kıudretleri olmaya. Cenâb-ı Allah tevekkül idüb bütün nüshâ-i mülk idüb tahîr itmesini evvelâ gördüm ve hem bu haḳîr daḥı bu 'amele râğib ve cân-ı gönülden ṭâlib idüm, haṭṭâ bundan evvel bu 'ilm içinde mâhir çok kimesneler ile hem-dem ve hem-meclis oldum, huşuşâ Mağnîsâli Maḥmūd Efendi ki Şâlih Efendi Hâkîm Başı iken te'lîf eyledüğü şimdiki halk beyninde meşhur ve mergûb olan risâle-i merhûm-ı mezkûr Maḥmūd Efendi bu bendenüñ sebeb-i ihyâsı ve bu kitabunı ibtidâ-i te'lîfine bâ'is-i müstakill Maḥmūd Efendi eylemişdür. Bunlar beni bir vâkıtda kendiler ile şuhbet itmekle görüşmekle bu tarafa mâ'il idük böyle olsa bizim anlar ile nice nice marazlarda 'ilâc ve nice marazları görmekle 'alâ-kadârı'l-bezâ'a fennlendik idi ve ba'zî devâlar gerek müfred ve gerek mürekkeb ma'âcin ve la'ûkât ve eşribeler görüb ve tecribemiz olanları dermeczû'a kılmışdum. İnşâ' Allahu te'âlâ münasebetle bu 'azîzlerün mertebeleri münâsib maḥallde zıkr olunur ve du'âdan ferâmûş olunmayalar deyu ve her görüb bildüğümüz 'ilâcları anlardan ve bizim tecribemiz olanlardan hâzır düzülmüş kitab hâzır ḥelvâdur 'aynî ile kendü adımıza isnâd-ı şahîḥ idüb getürdüm, murâd-ı maḳşûd bundan hâli degildir. Bir marîz belki marazına şifâ bulub yazan kâtibe ve derc iden fakîre bir Fâtiḥa-i şerîf tilâvet idüb şevabını rûḥımıza hediyye ide, zirâ cenâb-ı Allah tebarek ve te'âlâ kulı kul du'âsıyla yarlığar ve şefâ'atıyla cennetine idḥâl ider. Nitekim dimişler ol rahîm olan mevlâ bir nesneye muḥtâc degildir, münezzeḥdür ve kulları biri birlerine iyilik eyleseler sūr-ı ḥoşnûd olur."^{6,v.12b-13a}

^{xxi} İhsanoğlu ve arkadaşları Madyan b. 'Abdurrahman al-Ḳuşûnî'nin tıp ve ilaçlar hakkındaki alfabetik eserinin tercümesi olduğunu bildirmektedirler.⁹

^{xxii} "Biñ seksen sekiz târihinde *Ḳāmūsü'l-eṭṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā* ismi ile müsemmâ olunan kitabunı cem'ine şurû' olunmuşdur. Ḥazret-i Allah'dan temennâmız budur ki itmâmını daḥı müyesser ve muḳadder ide, inn-Allahü te'âlâ, âmin, yâ mucîbu's-sâ'ilin. Huşuşâ böyle bir pād-şâh-ı kıadr-şinâs-ı zemân, devlet-i sultân-i selâṭîni'l-'Arab ve'l-'Acem ve ḥâkân-ı havâkıñ-ı mülûk, rikâb-ı ümem-i kâli-i kılâ' kefer-e-i Engürüs, kâṭi-i nizâ-i fecere-i Erdel ve Ulaḥ ve kıatil-i ehl-i şîrk ve t-ṭuğyân, fermânda enes ve cân ve mu'tnu'z-zua'fâ' ve'l-mesâkin, ḥâdimü'l-haremeyn-i şerîfeyn, es-sultânü'l-ğuzât ve'l-mücâhidîn, Sultân ibn-i Sultân Gâz[i] Sultân Meḥemmed Ḥān ibn-i Sultân İbrâhîm Ḥān Sultân ḥazretlerine Ḥaḳḳ subḥānehu ve te'âlâ 'ömr-i ṭavîl ve şafâyî derün ile 'âkıbet-i ḥayr-ı leyğın müyesser eyleyüb rüz be-rüz cevâñib-i erba'a'dayı dîn üzerine 'askeri İslâm ile serdârlar irsâl idüb tedbîr-i mühimmât ehl-i ğuzât her an ve her sâ'at umûr-ı dîn bâbında ikdâm-ı tâmm itmeden hâli degildir, Ḥaḳḳ subḥānehu ve te'âlâ 'ömr-i devletin ezfün idüb neşz-i uvî-i benîhâya 'ömrini gâyet müyesser eyleye ve a'dâ-i ebî ehl-i fesâd olan düşmanlarınuñ bünyâd-ı 'ömrlerin hedm ve ma'mûre-i vücûdların ḥarâb idüb diyârların eṭrâfi ve eknâni ile memâlik-i İslâmiyye muzâf eyleyüb nice fetḥ-i fütühât-ı celîle müyesser idüb mañşur ve muẓaffer eyleye, âmin, yâ naşîru'l-mu'tin Allahumme, âmin"^{4,v.3a}

^{xxiii} Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa.⁹

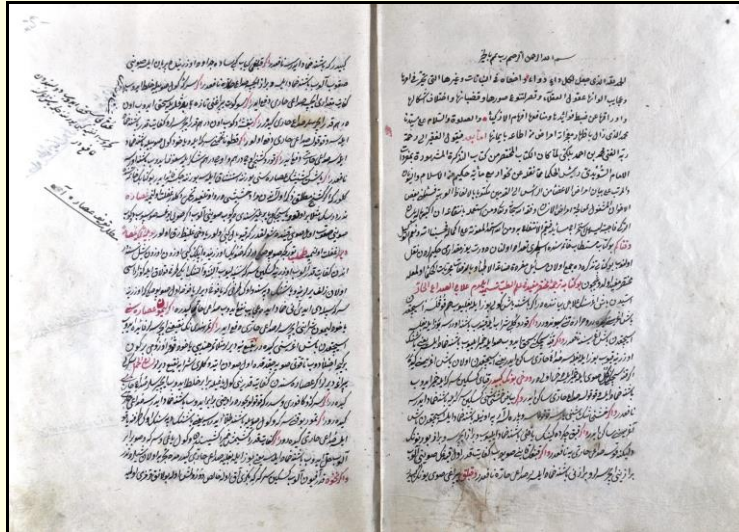
^{xxiv} "ve zemân-ı sa'âdetlerinde olan feylesüf-i kâmil, destür-i a'zam, şîr-i mükerrem Ḥazret-i Muştafâ Paşa, yesurru Allahu yetemennahu ve mâ yeşâ'u, zemân-ı sa'âdet iḳtirânlarından ma'ârif olub ve zemânunı eḳdal ve a'lâsı ve ekmel ve dâñsâ Buḳrât-ı zemân ve Aristô-yı deverân, Câlîñüs-ı dehr, Eflâṭün-ı 'aşr, ser-çeşme-i aşâb-ı ḥukemâ, ser-ḥulḳa'-i erbâb-ı fuẓalâ, mevlânâ ve evvelânâ Muştafâ Efendi dâme 'uluvvuhu ḥuzûrunda kim ḥukemâyı mütekaddîmin ve eṭıbbâyı müte'ahḥîrin 'izz u ḥuzûr u müceb-i serdârlarında hâzır ve müheyyâ olsalar, külliyyen telemmüz itmeği ihtiyâr ve yüz biñ dille ḥizmetine minnetdâr olurlar idi. Anlarunı zemânında ṭıbbunı kütüb-i meşhûresinden ve ṭıbb 'ilminde müşekkel mesâ'il-i ğarîbe-i lügatler, müfredât ve mürekkebât devâları ve dimâğdan ayağa varınca 'arız olan emrâzuñ 'ilâcların ḥurûf-ı teheccî üzere tertib idüb *Ḳāmus* ve *Şihāḥ-ı Cevherī* tertib üzre, bâblarda kelimelerün âḥîr ḥurûfuna ve faşllarda kelimelerde evvel ḥarfine deyu itmeyüb bulması âsân olması için ḥurûf-ı teheccî üzere binâ olunmuşdur."^{4,v.3a,b}

^{xxv} "Lâkin şurû' olunmadın evvel bilinmesi vâcib olur ba'zî kavâ'idi on dört fasıl üzere ba'zî kavâ'id ve aḥkâm beyân idüb ki maḳşûd şurû' olunduğda tâ başîret üzere olub haṭṭa olmaya, ya'nî her ne murâd olunursa, içinde zıkr olunan kıâ'idelerden ma'lûm olub buluna. Bu on dört faşıldan şoñra ḥurûf-ı teheccî üzere yigirmi sekiz bâb ve her bâbı yigirmi sekiz faşıl tertib olunub adını *Ḳāmūsü'l-eṭṭibbā ve nāmūsü'l-elibbā* ismi ile tesmiye olundu, zirâ

Şekil 5. *Kāmūsü'l-etıbbā ve nāmūsü'l-elıbbā*'nın İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 2012'de bulunan nüshasının başlangıç sayfaları.⁴

Terceme-i muhtaşar-ı müfid fi 'ilmi't-ṭıbb: Kitabın Arapça olan girişinden anlaşıldığına göre Mehmed bin Aḥmed bu kitabı, re'isü'l-ḥukemā İmam Suveydî'nin^{xxvi} müfredatı olarak bilinen, dört yüz İslâm ve Yünân hekiminin sözlerinden nakledilen ve baştan her iki ayağa kadar hastalıkları bildirmek üzere düzenlenmiş olan *Kitāb-ı Tezkire*'sinin muhtaşar kitabından tercüme etmiştir.^{14,xxvii} Türkçe olarak verdiği bilgide de dört yüz hekimden nakledilen bu kitabı, içinde *Tezkire*'de hekimler tarafından defalarca denenmiş tabiilerin sanatının basit konularını topladığı ve yararlı bir özet olduğu için *Terceme-i muhtaşar fi 'ilmi't-ṭıbb* olarak isimlendirdiğini bildirmektedir (Şekil 6).^{14,xxviii}

Şekil 6. *Terceme-i muhtaşar-ı müfid fi 'ilmi't-ṭıbb*'in Ankara Türk Dil Kurumu, nr. A 393'de bulunan nüshasının başlangıç sayfaları.¹⁴

kaşuğın giderüb, icin izhâr eyledüm. Bu kitab mevcud olmadıgı yirde sayir kitablâr ve defterler ve müfredetler cem' itmege ve mu'aleceler ve sä'ir ṭıbbâ müte'allik olan 'âlemlerde ihtiyâç kalmaya, zirâ eyü kitab' ilm-i ṭıbbâ müte'allik on iki 'ilmi ve her güne 'ameli ihâta idüb ṭurur."^{4,v.3b}

^{xxvi} İhsanoğlu ve arkadaşları müellifin ismini İmam İzzüddin al-Suwaydî olarak bildirmektedir.⁹

^{xxvii} «اما بعد فيقول الفقير الى رحمة ربه الغني محمد بن احمد بلكي لما كان الكتاب المختصر من كتاب التذكرة المشهورة بمفردات الامام السويدي رئيس الحكما مما نقله عن نحو اربع مائة حكيم من الاسلام واليونان والمرتب على بيان امراض الاعضاء من الرئيس الى القدمين مكتوبا»^{14,v.4b}

^{xxviii} «ve nitekim bu kitab-ı müsteṭāb ḥātimesinde isimleri ta'dād olunan dört yüz miqdārı ḥakimlerden naḫl olunub bu kitabı *Tezkire*'de cem' olan mesā'il-i müfredet-i şinā'ati'l-etıbbā' ve b'd-defa'āt mucerrebātī'l-ḥukemā' olmağla muhtaşar-ı müfid olduğün bu kitāba *Terceme-i muhtaşar-ı müfid fi 'ilmi't-ṭıbb* tesmiye eyledim.»^{14,v.4b}

GEREÇ VE YÖNTEM

Çalışmada *Tercüme-i Bur'û's-sâ'a*'nın İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan *Hacı Mahmud Efendi*, nr. 5569 nüshası incelenmiştir. Adı geçen nüshanın yapılan incelemesinde Râzî'nin Arapça metninin kırmızı mürekkeple ve harekeli olarak yazıldığı, Türkçe çevirinin ise siyah mürekkeple ve harekeli olarak yapıldığı, çevirmenin bazen asıl metnin öncesinde, bazen de asıl metnin sonrasında, çeviriye eklemelerde bulunmuş olduğu görülmektedir. Yine bölümlerin başlıkları Arapça olarak kırmızı mürekkeple yazılıken, Türkçe başlıklar da hemen sonra ve siyah mürekkeple yazılarak bildirilmiştir. *Hacı Mahmud Efendi*, nr. 5569 nüshasının çağdaş Türkçeye çevriyazısı yapılırken, *Bur'û's-sâ'a*'nın asıl metni Arapça ve harekeli olarak yazılmış, Arapça metnin Türkçe çevirisi olan kısımlar standart harflerle yazılırken, Meḥmed bin Aḥmed'in metne eklediği kısımlar ise italik harflerle gösterilmiştir (Ek-1). Edirneli tabip Meḥmed bin Aḥmed bin İbrâhîm'in *Bur'û's-sâ'a*'nın çevirisine yaptığı katkılar saptanarak bulgular bölümünde sunulmuş ve sonra tartışılmıştır.

BULGULAR

Çevirinin yapılma nedeni

Meḥmed bin Aḥmed eserin girişinde Muḥammed ibn Zekeriyâ er-Râzî'nin *Bur'û's-sâ'a* adlı eserinin Türkçeye çevirisine Sulṭân İbrâhîm Ḥân oğlu Sultan Meḥmed [IV] Ḥân zamanında İbrâhîm Ağa'nın isteği ile 1068 yılı Muḥarrem ayının sonlarında [Kasım 1657] başladığını bilgisini vermekte ve *Tercüme-i Bur'û's-sâ'a* adı verilen bu çevirinin, eserin düzeltilmesi gereken konularında daha fazla bilgi eklenerek yirmi altı bâb üzerine düzenlendiğini bildirmektedir.⁷

Kitabın yazılış nedeni

Bir gün Muḥammed ibn Zekeriyâ başka tabiplerle birlikte vezir Ebû'l-Kâsım ibn 'Abdu-İlah'ın meclisinde bulunur ve tıp ilmi üzerine konuşurlarken, aralarından birisi, hastalıkların maddelerden, üzerinden zaman geçmekle ortaya çıktığını, geç ortaya çıkan her hastalığın tedaviyle hemen gitmeyeceğini, azar azar ortaya çıktığı için tedavi edilirken de azar azar gitmesi gerektiğini söyler. Diğer tabipler de gerçeğin böyle olduğunu söyleyerek bu açıklamaya katılırlar. Râzî, ise tabiplerin bu konudaki ittifaklarının amacının, hastanın yanına çok sayıda gidip gelerek, kendilerine dünya yararı sağlamak olduğunu, uzun sürede ortaya çıkmış hastalıkların az zamanda tedaviyle kaybolabileceğini söyleyince, meclistekiler şaşırırlar. Vezir bunu işitince Râzî'ye bakarak, bu konuda, tedaviyle hemen iyi olabilecek hastalıkları bildiren bir kısa bir kitap toplamasını ister. Râzî de bu hizmeti yerine getirmeyi kabul ederek kitabı yazmaya girişir. İsmi *Bur'û's-sâ'a* yani hemen sağlık verici olarak belirler. Baştan ayağa varıncaya kadar bütün azaların hastalıkları bir saatte iyi olmayacağından, azaların çoğu dışarıda bırakılarak, ancak bir saatte iyileşmesi mümkün olan hastalıkların bu kitapta toplandığı bildirilmiştir.^{7,v.2b-4a}

Şudâ' [Baş ağrısı]

Tabib Meḥmed bin Aḥmed başlıktan hemen sonra bu konudaki ilk katkısını yapmıştır. Baş ağrısının etiolojisinde sıcaklık ya da soğukluğun bulunduğunu, eğer sıcaklıktan baş ağrısı ortaya çıkmışsa bunun maddi kötü mizaçtan ya da maddi olmayan kötü mizaçtan olabileceğini bildirmiştir. Eğer maddesi sıcak olan baş ağrısı ise bu ya kandan ya da safradan olmaktadır. Kandan olan baş ağrısının belirtileri olarak başın ağır ve sıcak olmasını, sancımalarını, çok uyku gelmesini, rengin kırmızı, beden ağır ve damarların gergin olmasını saymaktadır. Nabız iri, idrar kabı bulanık kırmızı ya da sarı renklidir.^{7,v.4a}

Bu açıklamalardan sonra Râzî'nin açıklamasını vermektedir. Râzî baş ağrısı alındıktan sonra kan fazlalığından olduğunu söylemektedir. Tedavi önerisi ise kan almak ya da hacamat yapmaktır.^{7,v.4a,b}

Bu aşamada tekrar Meḥmed bin Aḥmed yeni bir katkı sunmaktadır. *Şifâ'*dan^{15,xxx} alıntı yaparak kanın *kifâ'*^{16,xxx} damarından alınmasını, eğer baş ağrısı genel olursa, hangi tarafta fazlaysa o taraftan kan alınmasını

^{xxix} Hacı Paşa'nın Aydınolu İsa Bey adına 782 [1380] yılında yazdığı *Şifâ'ül-eskâm ve devâ'ül-âlâm* adlı Arapça ya da onunun Türkçe bir özeti olan *Müntahab-ı şifâ'* adlı eserleri olabilir.¹⁵

^{xxx} V. Cephalica.¹⁶

ve her iki baldırından hacamat yapılmasını önermektedir.^{17,xxxı} *Kāfūr* koklamanın da çok yararlı olduğunu bildirmektedir.^{7,v.4b}

Bundan sonra yeniden Rāzī'den yaptığı çeviriye dönen çevirmen, ağrının başın ortasında olmasının nedenini ki Rāzī bunu metinde bildirmemiştir, safranın baş damarlarına dolması olarak açıklamaktadır. Bunun belirtilerini ise rengin sarı, başta iltihap, susuzluk ve ağızda acılık olması, nabızın seri, iştahın düşük, idrarın başlangıçta ateş gibi, sonraki zamanda beyaz ve ince olması olarak vermektedir. Tedavisi kana bağlı baş ağrısının tedavisine yakındır, ama safraya bağlı baş ağrısında soğuk ve nemli nesnelere meyledilmelidir.^{7,v.4b-5a}

Bundan sonra Rāzī'nin çevirisine dönen Mehmed bin Aḥmed, Rāzī'nin tedavi önerilerine birkaç yiyecek önerisiyle katkıda bulunmaktadır.^{7,v.5a}

Mehmed bin Aḥmed soğuk madde nedeniyle olan baş ağrısının nedeninin balgam ve sevda olduğunu bildirdikten sonra, Rāzī'nin bildirdiği eğer başın ağrısı kafanın arkasında olursa bunun balgamdan olan baş ağrısı olduğu bilgisini vermektedir. Hemen sonrasında bu baş ağrısının nedeni olarak balgamın baş damarlarına dolmasını, beynin zarlarına soğukluk gelmesini, mizacını da soğuk yapmasını göstermekte ve açıklamalarını sürdürmektedir. Bunun belirtileri ise başın çok ağrması, ağır olması, ağrının ense tarafına yönelmesi, sıcak şeylerin hoş gelmesi, soğuk şeylerin zarar vermesidir. Nabız yavaş, idrar kabı beyaz ve bulanıktır.^{7,v.5b}

Mehmed bin Aḥmed balgamdan olan baş ağrısının tedavisinde Rāzī'nin yazdıklarına ek olarak sadece *eyāric-i faykaranın* menekşe ve meyan kökü ile kaynatılarak gargara edilmesi önerisini sunmuştur.^{7,v.6a}

Bundan sonra Rāzī'nin metninde hiç bulunmayan sevdadan olan baş ağrısı konusuna giren Mehmed bin Aḥmed önce bunun sebebinin baş damarlarına sevda dolması olduğunu söylemekte, belirtilerini de bedenin zayıf, gözün vahşi, rengin karaya çalar olması, yiyeceğe karşı yalancı bir iştah olması, ağrının hafif olması, çok düşünmek, az susamak olarak saymaktadır. Nabız ince, idrar kabının rengi beyaz ve ince ya da yoğundur. Bundan sonra tedavi önerileri sunulmaktadır.^{7,v.6a}

Bölümün bütününe bakıldığında, Rāzī'nin yalnızca baş ağrısının yerini ve bununla ilintili olarak sebebinin çok kısa olarak söylediği ve hemen arkasından kitabın amacı doğrultusunda hastalığı/semptomu hemen iyi edecek tedavi önerilerini sunduğu görülürken, Mehmed bin Aḥmed, metinde noksan olduğunu düşündüğü hastalığın etiyojisi, belirtileri, bulguları, varsa başka tedavi önerilerini sunarak ve sevdadan olan baş ağrısı gibi, Rāzī tarafından bahsedilmemiş bir başka baş ağrısının nedenini, belirtilerini ve onu hızla iyileştirecek tedavi önerilerini eklediği görülmektedir. Aslında bu bilgiler, Mehmed bin Aḥmed'in bağlı olduğu humoral paradigma içerisinde baş ağrısı konusunda ayırıcı tanı yapma yönündeki girişimini de göstermektedir.

Heycānū'l-ayn [Göz ağrısı ve bulanması]

Mehmed bin Aḥmed bu bölüme de ekleme yaparak başlamaktadır. Bu hastalığın gözün *mūltahim* (konjunktiva) tabakasında olan sıcak bir şişlik olduğunu, *mūltahim* tabakasının da gözün dışındaki tabakaya dendiğini, gözün insandaki en nazik nesne olduğunu ve göze altmış dokuz çeşit hastalık geldiğini bildirdikten sonra, olur olmaz nesnelere göze tedavi yapılmasından, kaba yiyecek ve içeceklerden, soğan, sarımsak, pırasa gibi keskin nesnelere, cinsel ilişkiden ve gece dolu bir mide ile uyumaktan kaçınılması gerektiğini, bunların sağlıklı durumda bile göze zararlı olduğu açıklamasını vermektedir.^{7,v.6b}

Rāzī'ye ait metnin çevirisinden sonra Mehmed bin Aḥmed, Rāzī'nin önerdiği *helīlec-i kābilī*'nin nasıl hazırlanacağı açıklamasını vermektedir.^{7,v.7a}

Bundan sonraki kısım da Rāzī'nin metninin çevirisidir.^{7,v.7a,b}

^{xxxı} Benzer öneriler Hacı Paşa'nın *Mūntahab-ı Şifā* adlı eserinde görülmektedir: "ilacı baş tamarından kan almak ve baldırlarından hacamat etmek"¹⁷

Zükām [Nezle]

Meḥmed bin Aḥmed bu bölüme zükām ve nezle arasındaki farkı açıklayan bir ek yaparak başlamaktadır. Beyinden burun deliklerine bir hilt inerse buna zükām dendiğini, eğer bu hilt yüze, göze, göğse inerse ona da nezle dendiğini bildirmekte, sonra her ikisinin etiolojisinde mizaç bozukluğu olduğunu bildirmektedir. Eğer bu mizaç bozukluğu sıcak ise belirtisi akıntıda incelik, yüzde, gözde sıcaklık ve kırmızılık olması; eğer mizaç bozukluğu soğuk ise bunun belirtisi akıntıda yoğunluk, burunda kaşıntı, alında gerilme, çıkan fazlanın beyaz olmasıdır.^{7,v.7b-8a}

Bu ekten sonra Rāzī'nin metninin çevirisini veren Meḥmed bin Aḥmed, tedavi için bir *tekmīd*^{xxxii} önerisi sunmakta, ayrıca Galenus'tan yaptığı bir alıntı ile yapılacak tedavi konusunda bir öneri sunmaktadır. Burada hamamda ya da güneşte terlemenin nezle ve zükāmı önleyeceği, bunun kan almaktan daha iyi olduğu belirtilmekte, ama eğer sıcaklık ve kırmızılık olursa, *kīfāl* damarından kan alınması ve tabiatın da sürekli yumuşak olması gerektiği bildirilmektedir.^{7,v.8a,b}

Veca'ü'l-esnān [Diş ağrısı]

Meḥmed bin Aḥmed dişlerin diğer kemiklerden hassas olduğunu bildirerek bölümün başına yazdığı ekle başlamakta, bu ekte diş ağrısının etiolojisinde ya sıcaklık ya da soğukluk olduğunu bildirmektedir. Sıcaklıktan olan diş ağrısının belirtisi ağrının şiddetli ve soğuk şeylerin hoş gelmesi olup, soğukluktan olan diş ağrısının belirtisi ise ağrının sıcak şeylerle dinmesi, kırmızılık ve nabız gibi atma olmaması, soğuk şeylerin hoş gelmeyip ağrının daha artmasıdır. Diş ağrısının ağzın kökü, siniri ve etinde olduğunu bildiren Meḥmed bin Aḥmed dişin kendisinde olan ağrı için Rāzī'nin verdiği tedaviyi çevirerek metne devam etmiştir.^{7,v.8b}

Çeviri sırasında *mevīze*cin dağ üzümü olarak Türkçe karşılığını veren Meḥmed bin Aḥmed, *sükker* için de insanlar arasında *tirhele* derler açıklamasını vererek, bazı açıklamalarda bulunmaktadır.^{7,v.8b-9a}

Rāzī'nin metninin çevirisinden sonra diş ağrısının çok olduğu ve tedavisinden ümit kesildiği durumda yine hemen ağrıyı dindirecek bir başka dolaylı dağlama önerisi ekleyen Meḥmed bin Ahmed, soğuk ve sıcaktan olan diş ağrısı için sirke ile tuzdan hayırlı nesne olmadığını, çünkü bunların gargara ile hem ağrıyı dindirdiğini, hem de artan rutubetleri sonlandırdığını bildirmektedir.^{7,v.9a}

Ḳal'ü'l-esnāni bi-ğayr-i ḥadīd [Kerpetensiz diş çıkarmak]

Bu bölümde Rāzī'nin metninin çevirisini veren Meḥmed bin Aḥmed'in bölüme önemli bir katkısı bulunmamaktadır.^{7,v.9a,b}

Baḥr [Ağız kokusu]

Meḥmed bin Aḥmed bu bölümde de ağız kokusunun etiolojisini açıklama çabasına girmiş, bu amaçla bölümün başına bir ek yapmıştır. Buna göre ağız kokusu çoğunlukla iltihaptan olmakta, bu iltihap eğer diş etlerinde olursa, bunun diş etlerinin gevşekliğinden bilinebileceğini; eğer dişlerde olursa bu durumun da dişin yenmesi ve renginin değişmesinden bilinebileceğini; bazen ağız yüzeyinde, bazen midede olabileceğini bildirmektedir. Eğer safraya bağlı olursa, ağızda acılıkla, susuzluğun fazla olmasıyla ve iştahın azlığıyla; eğer balgama bağlı olursa, ağzının suyunun çok, susuzluğunun az olmasıyla bilineceğini eklemektedir. Soluk alındığında hava oraya girerek, onun niteliği ile nitelenir ve kötü kokar.^{7,v.9b-10a}

Meḥmed bin Aḥmed bundan sonra Rāzī'nin çevirisini vermektedir.^{7,v.10a}

Ḥavāniḳ [Bademciklerin iltihabı]

Meḥmed bin Aḥmed Rāzī'nin metnine yine bir ekleme yaparak başlamaktadır. Önce *hanāḳ*ın tanımını boğazda şiş olması nedeniyle, kalbe ve akciğere havanın gitmesinde zorluk olduğu şeklinde vermiş, sebebinin de *levzeteynde* (bademcikler/tonsiller) şiş olması olarak bildirmiştir. Şiş eğer kandan olursa belirtisi dilin kızıl ve boğaz damarlarının dolu olmasıdır. Safradan olursa belirtisi sancıma, dilin sarı, ağzın acı olmasıdır.

^{xxxii} Tekmīd تکميد (o.i.): hek. ılık veyâ soğuk su pansumanı. [yapma kelimedir].¹⁸

Balgamdan olan şişin belirtisi ağzın tuzlu ya da tatsız olması, az susama ve az ağrı olmasıdır. Sevdadan olan şişin belirtisi ağzın ekşi, tükürüğün az, şişin sert ve renginin kara olmaya meyilli olmasıdır.^{7.v.10a,b}

Rāzī'nin çok kısa olarak verdiği tedavinin çevirisini yaptıktan sonra Mehmed bin Aḥmed bu tedavide ilaç olarak köpeğin ak gaitası bulunduğu için kendisinin hiç kullanmadığını bildirerek, onun yerine ve ondan daha iyi olduğunu söylediği bir başka tedavi önerisini sunmaktadır.^{7.v.10b}

Bundan sonra Mehmed bin Aḥmed daha fazla açıklama isteyenlerin, *Bur'us-sā'a*'nın her bölümünde bir fasıl çekilerek ve çok sayıda denenmiş ilaç eklenerek, her faslının sonunda gereken hastalık için, çeşitli usullerde, içerisinde Arap, Acem, Hint ve Sind illerinin denenmiş ilaçları, çok çeşitli hikmetleri, çeşitli sanatları ve acayip hikâyeleri ile doldurularak hazırlanmış ve *Bur'us-sā'a-i Kemāliye* adı verilmiş esere bakmalarını önermektedir.^{7.v.10b-11a}

Kal'ül-'alāk izā teşebbese fī'l-ḥalk [Boğaza sülük yapışması]

Mehmed bin Aḥmed bu bölüme de ek yaparak başlamaktadır. Bu konudaki ilk önerisi aslında koruyucu hekimlik uygulaması olarak değerlendirilebilir. Mehmed bin Aḥmed sülük olabilecek sulardan sakınılmasını, suyun süzülükten sonra içilmesini önermektedir. Çok küçük olması nedeniyle hissedilmeden içildiğinde, sülüğün boğaza yapışacağını bildiren Mehmed bin Aḥmed, bunun belirtisinin ince kan tükürme, iç sıkılması, gam ve tasa gelmesi olduğunu bildirmektedir.^{7.v.11a}

Tedavide güneşe karşı ağzın açılarak, eğer görünürse, parmak ya da aletle kopmasını diye yavaş yavaş çekilmesini öneren Mehmed bin Aḥmed, "eğer görülmezse" dedikten sonra, Rāzī'nin metninde verdiği tedavi önerisini çevirerek bölümü sonlandırmaktadır.^{7.v.11a}

Şakīka [Şakak ağrısı/Migren]

Bu bölümde de yine başlangıçta Mehmed bin Aḥmed'in eklediği bir kısım bulunmaktadır. Başın bir tarafının ağrıyıp, başın geneline yayılmamasının nedenini maddenin azlığına bağlamaktadır. Başın bir tarafının zayıf olmasının o ağrının sebebi olduğu, bu ağrıya *şakīka* (migren) dendiği ve bunun tedavisinde ağrı tarafına çalışma ve gayret gerektiği bildirilmektedir.^{7.v.11a,b}

Mehmed bin Aḥmed bundan sonra Rāzī'nin metnini çevirerek bölümü bitirmektedir.^{7.v.11b-12a}

Şar'a [Uçuk tutmak/Epilepsi]

Mehmed bin Aḥmed bölüme sara hastalığının nedenini açıklayan bir ekle başlamaktadır. Bu ekte beyinde tıkanıklık olduğunu, ama bunun tam bir tıkanıklık olmadığını söylemektedir. Beyinde ve sinirde bulunan ve *nefsānī rūh*'un içine girerek azaya ulaştığı ve harekete neden olduğu yolların bu hastalıkta tıkanıldığını, *nefsānī rūh*'un geçememesi nedeniyle azayı hareket ettiremediğini, bu nedenle azaların kasıldığını bildiren Mehmed bin Aḥmed, bu hastalığın balgamdan ve sevdadan olmak üzere iki çeşit olduğunu, ama nadir olarak kan ve safradan da oluşabileceğini vurgulamaktadır.^{7.v.12a}

Mehmed bin Aḥmed bundan sonra Rāzī'nin metninin çevirisini vermektedir.^{7.v.12a,b}

Devī ve ṭanīn fī'l-üzñ [Kulak çınlaması ve kulak uğuldaması]

Mehmed bin Aḥmed metne yaptığı bir ekle bu bölüme başlamaktadır. Burada yine önce *devī* ile *ṭanīn* arasında bir ayırıcı tanıya gitmiş, sonra nedenlerini açıklamış, sonra da belirtilerini vermiştir. Her ikisi de dışarıdan gelmeyen, kulakta duyulan ses olup, *tanīn* ince, sinek sesi gibi bir ses iken, *devī* yumuşak ve yoğun hafif rüzgāra denmektedir. Sebebi yoğun yel olup, başta yoğun fazlalıklar çözülür. Belirtisi başta ağırlık olması, gerilme, sürekli ses ve baş ağrısı olmasıdır. Açlıkta hafif olurken, toklukta çok olur.^{7.v.12b}

Mehmed bin Aḥmed, Rāzī'nin verdiği tedavinin çevirisinden sonra, kulağa damlatılacak olan her nesnenin ılık olması gerektiğini eklemektedir.^{6.v.12b}

Ru'āf [Burun kanaması]

Bu bölümde Meḥmed bin Aḥmed burun kanaması olduğunda hangi durumlarda kanamanın durdurulması, hangi durumlarda durdurulmaması gerektiğini bildirdiği bir ekle bölüme başlamaktadır. Buna göre kanama eğer hastalığın kriz zamanında olmuşsa kesilmemeli, eğer aşırı olup, kuvvetin düşmesinden korkuluyorsa kesilmelidir. Şiddetli dolgunluktan olursa, damarlar açılır, bu da kesilmemelidir. Eğer ateş yüksekken mutedil hale gelirse kesilir. Hissedilen ağırlık geçerse ve kanın hiddetinden olursa kesilir.^{7,v.12b-13a}

Bundan sonraki kısım Rāzī'nin metninin çevirisidir.^{7,v.13a}

Bevāṣīr [Basurlar]

Meḥmed bin Aḥmed girişe uzun bir ek yaparak, önce basurların çeşitlerini sıralamış, sonra etiyojoloji sunmuştur. Basur kanamasının hangi hastalıkların ortaya çıkmasına engel olduğu, eğer bir defada kanama durdurulursa hangi hastalıkların ortaya çıkabileceği bu ekte bildirilmektedir. Buna göre basurlar *sevliyye* (siğile benzer), *'inebiyye* (üzüm tanesine benzer), *tūtiyye* (duta benzer) ve *te'tiye* (yumuşak) olarak sınıflandırılmıştır. Bunlardan ağzı açık olup akanlara *seyyāle* (akıcı), ağzı açık olmayıp, akmayanlara da *a'ver* (kör) denmektedir. Basurların sebebi sıklıkla sevdā ya da sevdavi kandır. Balgamdan olan basur şişleri balık yumurtası gibidir. Basurların ağzı açılıp kan akarsa bu kesilmemelidir. Bu kanın akması kişiyi *ākile* (yenirce denen yara), *cünūn* (delilik), sevdadan olan *ṣar'a* (epilepsi), *ḥumre^{xxxiii}* (yılancık) ve *ser-sāmdan* (menenjit) korkusuz kılar; ancak kişiye çok zayıflık gelirse, tedricen durdurulmalıdır. Eğer bir seferde basurun kanı durdurulursa, adı geçen hastalıklardan, *istiskādan* (hidrops) ve *sillden* (erime, tüberküloz) korkulur. Basurların rengi sarı ile yeşil arasında bir durumdadır, bazen saçın rengi de değişebilir ve kıl diplerinde kaşıntı ortaya çıkar.^{7,v.13a,b}

Bundan sonra Rāzī'nin metninin çevirisini veren Meḥmed bin Aḥmed, Rāzī'nin verdiği tedaviye devam edilecek olan süreyi eklemiştir.^{7,v.13b-14a}

Nevāṣīr [Fistüller]

Meḥmed bin Aḥmed bu bölüme de önce kötü bir yara olan *nevāṣīrin* (fistüller) bağırsaklara yakın yerde olduğu, bu yaradan sarı suların aktığını, merhem ile tedavi edilemediğini anlattığı bir ekle başlamaktadır. Sebebi rektuma yakın yerde ortaya çıktığında, deşilmesi ihmal edildiğinde orada bulunan etin kokuşmasıdır. Bu durumda yıkanmış et suyu gibi sarı suların aktığını bildiren Meḥmed bin Aḥmed, *nāṣūrun* (fistül) nüfuz eden ve etmeyen olarak ayırdığını bildirmektedir. Nafiz olmayandan yel ve gaita çıkmaz. Bunun tedavisinde, Rāzī'nin bildirdiği tedaviden önce, *nāṣūrun* içindekinin çıkması için sıkılmasını önermekte, sonra reçetenin çevirisini yapmaktadır.^{7,v.14a,b}

Cerāḥatū'l-'atīke [Eski yaralar]

Bu bölüme yaranın tanımını yaptığı bir ekle başlayan Meḥmed bin Aḥmed, burada *cerāḥatin* (yaranın) etin yarılması olduğunu, henüz irinlenmediği için *cerāḥat* dendiğini, eğer irinlenirse buna *ḥurḥa* dendiği açıklamasını vermektedir. Sebebi o uzvun zayıf olup, kendisine gelen gıdayı sindirememesidir.^{7,v.14b}

Meḥmed bin Aḥmed bundan sonra Rāzī'nin metninin çevirisini vererek bölümü sonlandırmaktadır.^{7,v.14b}

Cerāḥatū'ṭ-ṭariyye [Taze yaralar]

Meḥmed bin Aḥmed bu bölüme taze ve bileşik yaraların tanımlarını ele aldığı bir bölümü ekleyerek başlamaktadır. Buna göre *cerāḥat* yarılma olup, bedende kötü mizaç, dolgunluk, şişlik, damar ve sinir kesilmesi gibi diğer hastalıklarla biri ya da daha fazlası ile birlikte olduğunda *mürekkeb cerāḥat* (bileşik yara) olarak adlandırılır ya da bileşik olmayıp sadece taze kanlı bir yarılma olup, henüz irinlenmemişse *cerāḥat* olarak adlandırılmaktadır.^{7,v.15a}

Bundan sonrasında Rāzī'nin metninin çevirisi ile bölüm sonlandırılmaktadır.^{7,v.15a}

^{xxxiii} Metinde "حُمْرَة" olarak yazılı olmakla birlikte, burada "حُمْرَة" olarak değerlendirilmiştir.

Veca'ü'l-a'ḡā'i ḡad ya'ruḡu min ḡarbetin av suḡūṡi şey'in ṡaḡīlin [Darbeden ve düşmekten ortaya çıkan ağrılar]

Mehmed bin Aḥmed bu bölüme kanamanın olmadığı durumlarda, darbe alan yeri kuvvetlendirecek ve sağlaştıracak nesnelere sarılmasını, etlerden ve tatlılardan perhiz edilmesini öneren bir ekle başlamaktadır.^{7,v.15a,b}

Rāzī'nin metninin çevirisiyle devam edilen bölümden sonra, Mehmed bin Aḥmed ağız yoluyla kullanılarak ağrıları giderecek bir ilaç bildirmektedir.^{7,v.15b}

Ḥarḡu'n-nār [Ateş yanığı, sıcak su ve yağ yanığı]

Bu bölümde Mehmed bin Aḥmed çeviriye herhangi bir ekleme yapmamıştır.^{7,v.15b-16a}

Ḥurūcū'l-maḡ'ade [Makadın dışarı çıkması]

Mehmed bin Aḥmed bölümün başında kısa bir ek yaparak, şişlikten olan makat çıkmasının içeri girmesinin zor olduğunu, buna karşılık kabızlık ve gevşeklikten olan makat çıkmasının belirtisi olarak elle çabucak yerine girdiğini bildirdiği ya da bir başka deyişle bu konuda ayırıcı tanı yapmayı hedeflediği görülmektedir.^{7,v.16a,b}

Bölümün bundan sonraki kısmı Rāzī'nin metninin çevirisidir.^{7,v.16b}

Ḳūlunc [kolik]

Mehmed bin Aḥmed Ḳūlunc konusuna da uzun bir giriş bölümü ekleyerek başlamaktadır. Burada Ḳūluncun nedeni, belirtisinin ne olduğu, kalın ve ince bağırsakların bölümleri, *īlāvus*'un (ileus) ne olduğu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Buna göre *Ḳūlunc* bağırsakların tabakalarının arasında yelin hapsolmesidir ve ağrısı bağırsakların çuvaldızla delinmesinden olan sancı gibidir. Hasta sancı sırasında, hapsolme nedeniyle herhangi bir şey çıkaramaz. Yoğun (kalın) bağırsakları üç kısma ayrıldığını söyleyen Mehmed bin Aḥmed, bunları *a'ver* (kör), *Ḳūlūn* (kolon) ve *em'a'-i müstaḡīm* (rektum) olarak sıralamaktadır. *Ḳūluncun Ḳūlūnda* olduğunu, isminin de bu kelimedenden türediğini bildirmektedir. *īlāvusun Ḳūluncdan* bir çeşit olduğu, bunun ise *em'ā-i daḡāḡda* (ince bağırsak) olduğu bilgisini verdikten sonra, ince bağırsağın da üç kısma ayrıldığını, bunların birisine *īšnā 'aşeri* (on iki parmak), diğerine *şāyim* (jejunum), üçüncüsüne de *daḡāḡ* (ileum) dendiğini, *īlāvusun da daḡāḡda* olduğu açıklamaları ile katkısını sonlandırmaktadır.^{7,v.16b-17a}

Bölümün bundan sonraki kısmı hastalığın tedavisi olup, Rāzī'nin metninde yer alan açıklamalar çevrilerek bölüm sonlandırılmıştır.^{7,v.17a-18a}

Ḥilfe [Safraya bağlı ishal]

Bu bölüme de hastalık hakkında bilgi vererek başlayan Mehmed bin Aḥmed önce hastalığın ne olduğunu, sebebini vermekte, sonra da belirtilerini sunmaktadır. Buna göre ishal barsak hastalıklarından olup, hıltların mide ve bağırsaklara dökülmesinden ortaya çıkar. Belirtisi safranın üstün, susuzluğun çok, yanma ile sıcaklığın üstün, ağzın acı, gelen hıltın renginin safra gibi olması ve makadı yaka yaka gelmesidir.^{7,v.18a}

Bu kısımdan sonra Rāzī'nin metnine dönen Mehmed bin Aḥmed, tedavi konusunda Rāzī'nin metninin çevirisini yaptıktan sonra, Rāzī'nin *Manşūrī* adlı eserinde bildirdiğini söylediği *ḡurşū'l-kūndūr* (günlük kursu)'ün nasıl hazırlanacağını bildiren bir ek yaparak, bu bölümü sonlandırmaktadır.^{7,v.18a,b}

Ḥilfetü'ş-şıbyān [Çocukların safraya bağlı ishali]

Mehmed bin Aḥmed bu bölüme yer alan tedavinin çok faydalı olduğunu bildirerek başlamıştır. Başka bir katkı sunmamış, Rāzī'nin metninin çevirisiyle bölümü sonlandırmıştır.^{7,v.18b-19a}

Zahîretü's-şıbyân [Çocukların zor olması/buruntu]

Bu kısım Mehmed bin Aḥmed'in *zahîr* (dizanteri) hakkında bölüme koyduğu uzun bir ekle başlamaktadır. *Zahîr*'in ne olduğu, belirtileri, çeşitleri, bunların nedenleri, belirtileri, bunlar arasında nasıl ayırıcı tanı yapılacağı eserin hacmine göre oldukça ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Buna göre *zahîr em'â'-i müstaḳîm*'de olur, bağırsak hareketlidir, çoğunlukla bir şey çıkmaz, az ishale benzer, rutûbet şeklinde, bazen de kanla karışık, gerilmekle gelir. Kırk günlük bebekte bile, gözünü kapatıp bükülüp gerindiğinden fark edilebilir. Sebebi sıcak şiş, keskin safra ya da sert ve yaş soğuk bir şey üzerine oturmaktır. Bu tanımlanan *zahîre'-i ḥak'* dır. Diğeri ise *zahîre'-i bâṭıl* olup, bunun sebebi kuru gaitadır. Bağırsakları şişirir. Gaita güçlükle çıkarılır. Bazen bağırsak sıyırılır, beklemekten rutubet gelir. Bazen gaita gelir sanılır, ama gelmez. Bazı kişiler bunu ishal sanarak kabız edici nesnelere verirler, bunun sonucunda hastalık artar ve hasta ölür. *Zahîre'-i bâṭıl*'da karın ağrısı, sırt ağrısı, sürekli göbük burusu, iştah azlığı olur. Kuru, nohut büyüklüğünde gaita çıkar. Gaita çıktığında bu belirtilerde azalma olmaz. Mehmed bin Aḥmed ikisinin arasında ayırıcı tanı yapılması için, hastaya birkaç tane keçi boynuzu çekirdeği yutturulmasını önermekte, eğer defekasyon sırasında çekirdekler çıkarsa, barsaklarda taşlaşmış gaita olmadığını, *zahîre'-i ḥak'*'da tıkanma olmayacağını; eğer çıkmazsa, kabızlık olduğunu, bunun da *zahîre'-i bâṭıl*'da olduğunu bildirmektedir. Bundan sonra kabızlık için bir tedavi önermektedir.^{7,v.19a,b}

Daha sonra Râzî'nin metninin çevirisine geçen Mehmed bin Aḥmed, bu kısım ile bölümü sonlandırmaktadır.^{7,v.19b-20a}

İrḳu'n-nisâ [Yan ağrısı]

Râzî'den çeviri ile *'irḳu'n-nisâ* (siyatik ağrısı) bölümüne başlayan Mehmed bin Aḥmed, daha sonra *'irḳu'n-nisâ*, *veca'-i verek* (kalça ağrısı) ve *nikrîs* (gut) nedeniyle olan ağrıları ve bunların özelliklerini tanımlayarak ayırıcı tanı yaptığı bir bölümü metne eklemiştir. Buna göre, siyatik ağrısı kalçadan başlayıp, uyluğun dış yüzünden yürüyüp, bazen dizlere, bazen topuklara ve parmakların eklemelerine kadar iner. Bazen zamanla uyluk inceler. Bazen eklem yerinden çıkar, kişi aksak olur. Siyatik ağrısı çabuk tekrarlar. Kalça ağrısı kalçada sabit olur. Siyatik gibi yayılmaz. Sebebi sert yerde çok uzun süre oturmaktır. Gut ağrısı siyatığın tersidir, aşağıdan yukarı çıkar. Önce parmaklarda, özellikle ayağın başparmağından, ökçeden, ayakaltından ya da bir tarafından başlar ve yayılır. Sebebi karın dolgunluğu üzerine çok cinsel birleşme yapmaktır. Mehmed bin Aḥmed yaptığı bu ekin sonunda, amacının üçü arasında ayırım yapmak olduğunu kendisi de vurgulamıştır.^{7,v.20a-21a}

Bundan sonra tekrar Râzî'nin metnine dönen Mehmed bin Aḥmed'in bu kısmın çevirisi ile ilgili bölümü sonlandırdığı görülmektedir.^{7,v.21a,b}

A'yâ' ve't-ta'b [yorgunluk ve güçlük çekenler]

Mehmed bin Aḥmed bu bölüme de bir ek yaparak başlamıştır. Buna göre uzun süre yürüyen kişinin ya uylukları sürtüşmekten güçlük çeker, ya eklemelerinde ağrı olup azası iş göremez, ya da ayaklarının altında ağrı olup, yere basamaz. Bunun sebebi kişinin sert, taşlı yerde yürümesidir.^{7,v.21b}

Bundan sonra Râzî'nin metninin çevirisiyle bölüm tamamlanmaktadır.^{7,v.21b-22a}

Hikke [Kaşıntı]

Mehmed bin Aḥmed'in Râzî'nin ilk cümlesinin çevirisinden sonra kendi açıklamalarını bölüme eklediği görülmektedir. Buna göre kışın soğuk suyla yıkandıktan sonra vücutta olan kuru kaşıntının nedeni, yanmış safraya kan karışmasıdır. Bazen de kana tuzlu balgam karışması nedeni ile olmaktadır. Yaşlı kişilerde ciltleri zayıf olduğu kaşıntı ortaya çıkar. *Cereb* (uyuz/ekzema) de *hikke* (kaşıntı) gibidir, ama kaşıntıda taneler olmaz. *Cereb* ve *hikkenin* nedeni süt, yoğurt, eski peynir, tuzlu balık, ceviz, keskin tuzlu ve tatlı şeyler yemektir.^{7,v.22a,b}

Râzî'nin verdiği tedavinin çevirisinden sonra, Mehmed bin Aḥmed kendisi de tedavi önerileri ekleyerek bölümü sonlandırmaktadır.^{7,v.22b-23a}

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İslâm bilimi ve tıbbının Altın Çağı olarak adlandırılan dönemin en önemli bilim adamı ve tabiplerinden olan Ebū Bekr Muḥammed ibn Zekerıyyā er-Rāzī'nin (865-925) *Bur'ū's-sā'a* adlı eseri, kitabın başında kendisinin de bildirdiği gibi, çok kısa sürede iyileşebilecek hastalıkların tedavilerinin bir araya getirilerek sunulduğu bir kitapçık olup, eserin bir çeşit "acil el kitabı" olarak tasarlandığı da düşünülebilir.³ Edirneli tabip Mehmed bin Aḥmed bin İbrāhīm bin Ḥasan'ın, çeviriye başlarken yazdığı gibi, eserin çevirisi sırasında *Bur'ū's-sā'a*'ya oldukça önemli katkılar yapmış olduğu görülmektedir.

Bur'ū's-sā'a'nın Mehmed bin Aḥmed tarafından yapılan Türkçe çevirisinin incelemesi, eserde yer alan hastalıkların, nedenlerinin ve tedavilerinin değerlendirilebilmesi için, eserin hem yazıldığı hem de çevirisinin yapıldığı dönemde tıbbı egemen olan paradigmanın bilinmesinin gerekliliğini göstermektedir. Bu dönemde egemen olan tıbbi paradigma "humoral patoloji teorisi" olarak adlandırılmaktadır. Hippokrates'in (MÖ. 460-370) felsefeden tıbbı aktardığı ve yaklaşık 2500 yıl yürürlükte kalan humoral patoloji teorisine göre, evrenin küçük bir modeli olan ve mikrokozmos olarak adlandırılan insan bedeni dört humordan/hılttan (kan, safra, balgam, sevda – *aḥlāt-ı erba'a*) oluşmaktadır. İnsan bedenini oluşturan bu dört hilt, MÖ. V. yüzyılda Sicilyalı Empedokles (MÖ. 492-432) tarafından ortaya konan ve makrokozmosu/evreni oluşturan dört öğeye/unsura (ateş, hava, su, toprak-anāsır-ı erba'a), karşılık gelmektedir.^{13,19} Kan/hava sıcak-yaş, ateş/safra sıcak-kuru, su/balgam soğuk-yaş ve sevda/toprak soğuk-kuru özellikler taşımaktadır. Her organda hıltlar/sıvılar farklı oranda, fakat kendi içerisinde denge halinde bulunur ve bu durum sağlığı ortaya çıkarırken, uygun olmayan birleşme ya da kalitelerinin bozulması hastalık durumunu ortaya çıkarırdı.¹³ Tedavide de artan hilt nedeniyle bozulan dengenin düzeltilmesi amacıyla, onun zıt özelliklerini taşıyan basit ve kompoze ilaçlarla diyet kullanılır,¹² ya da bozulan dengeyi yeniden kurarak sağlığa ulaşabilmek amacıyla kan almak, diüretik vermek, lavman yapmak gibi yöntemler uygulanırdı.¹⁹

Öte yandan dönemin tıbbi paradigmasında *rūḥ* ve *kuvvat* kavramları da bedenin işlevlerini açıklamakta önemli bir yere sahipti. Karaciğerden köken alan *ṭabīṭī rūḥ* venlerle vücuda dağıtılırken, kalpte üretilen *ḥayvānī rūḥ* arterlerle vücuda gönderilir, beynin ventriküllerinde oluşturulan *nefsānī rūḥ* ise sinirlerle dağıtılırdı. Karaciğerde bulunan *ṭabīṭī kuvvet* büyüme ve çoğalmadan sorumluyken, kalpte yerleşmiş olan *ḥayvānī kuvvet* solunumdan ve duygulardan, beyinde bulunan *nefsānī kuvvet* ise duyuşsal algı ve düşünce sürecinden sorumlu olarak kabul ediliyordu.²⁰

Rāzī'nin *Bur'ū's-sā'a*'yı düzenlerken hastalıkların etiolojisine fazla girmedeği, sıklıkla hastalığın tedavisini hızla gerçekleştirebilecek ilaç önerilerini sunduğu fark edilmektedir. Tabip Mehmed bin Aḥmed çeviride Rāzī'nin yazdıklarını aynen korumuş,³ ama yukarıda da ayrıntılı bir şekilde gösterildiği gibi, büyük olasılıkla eserde noksan olduğunu düşündüğü yerlerde, bazen hastalıkların tanımını, bazen etiyojilerini, bazen ayırıcı tanıları, bazen bunların hepsini açıklayan katkılarını, az da olsa koruyucu hekimlikle ilgili bazı önerilerini sıklıkla her bölümün başına, bazen de çevirisini yaptığı metin içerisinde gerekli gördüğü yerlere eklemiştir. Rāzī'nin verdiği tedavilere ek olarak bazı tedavi önerileri de sunmuştur ki Tabip Mehmed bin Aḥmed de bu tedavi önerilerinin, Rāzī'de de görüldüğü gibi, kısa sürede etkili olduğunu iddia etmiştir. Mehmed bin Aḥmed'in esere yaptığı katkılarının dönemin tıbbi paradigması içerisinde yer alan humoral teoriyle birlikte *rūḥ* ve *kuvvat* kavramlarıyla ilgili olduğu açık olarak görülmektedir.

Mehmed bin Aḥmed'in bu esere katkı yaparken farklı kaynaklardan yararlanmış olabileceğini gösteren bazı bulgular da fark edilmektedir. Örneğin, baş ağrısı konusunda kan alınacak damarın ismini *ḳifāl* olarak verirken *Şifā* adlı eseri kaynak olarak gösterdiği, yine nezle konusunda Galenus'tan aldığını bildirdiği bir tedavi önerisini çeviriye eklediği, öte yandan asıl metinde Rāzī'nin gönderme yaptığı *Manşūrī* adlı kitabından da bir ilacın nasıl hazırlandığını alarak çeviriye eklediği inceleme sırasında görülmüştür.

Mehmed bin Aḥmed'in bir yerde Rāzī'nin verdiği bir tedavi önerisine, tedavinin içeriğinde yer alan bir madde – köpeğin ak pisliği bulunması – nedeniyle karşı çıktığı görülmektedir. Rāzī'nin bu önerisinin bilindiği ve denenmiş olduğu bilgilerini çevirisinde paylaşan Mehmed bin Aḥmed, sonra, onun yerine daha etkili

olduğunu söylediği başka bir tedavi önerisini sunduğu, ama karşı çıksa da Rāzī'nin verdiği tedaviyi göz ardı etmediği fark edilmektedir.

Hanāk adlı bölümde Meḥmed bin Aḥmed'in yaptığı bir açıklama onun yaşam öyküsüyle yakından ilgili gibi görünmekte olup,³ bu açıklamada aynı zamanda kendisinin de bulunduğu Arap, İran, Hint ve Sind ülkelerine ait ilaçlar, hikmetler, sanatlar ve şaşılacak öykülerin eklendiği *Bur'u sâ'a-i Kemāliye* adlı bir kitap ismi de verdiği görülmektedir.

İncelemesi yapılan *Tercüme-i Bur'ı's-sâ'a* nüshası Edirneli tabip Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm bin Ḥasan'ın bir bilim insanında olması beklenen açıklığa sahip olduğu yönünde de bir fikir vermektedir. Eserin kısa olmasının bunda bir etken olabileceği düşünülmeyle birlikte, çevirmenin eserdeki konuları önce yazıldığı dilde vermesi ve sonra da verdiği kısımların Türkçe çevirisini sunması, hem okuyucunun ya da eserden yararlanan kişinin yapılan çeviriyi kontrolüne, hem de eserde çevirmenin katkıda bulunduğu kısımların saptanabilmesine olanak verdiği görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Bursalı Mehmed Tahir. 'Osmanlı Mü'ellifleri. İstanbul: Matba'a-i 'Âmire; 1342. p:234.
2. Adivar AA. Osmanlı Türklerinde İlim. 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi; 2000. pp:157-8.
3. Aciduman A, Şems Ş. Ebû bekr Zekeriyâ er-Râzî (865-925) ve yaklaşık 1000 yıl önce yazılmış bir "acil el kitabı": Bur'u's-sâa (Bir saat içinde tedavi). Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2009;17(1):6-16.
4. Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm bin Ḥasan. Kāmüsü'l-etıbbā ve nāmüsü'l-elıbbā. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 2012.
5. Meḥmed bin Aḥmed bin İbrāhīm bin Ḥasan. Mu'âlecât-ı İbn-i Bayṭâr. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, nr. 1016.
6. Meḥmed b. Aḥmed b. İbrāhīm b. Ḥasan. Risâle'î Levzâmı't-Ṭıbbi min Şeyḫi İbni Bayṭâr: Terceme-i Meḥmed Efendi eş-Şehir-i Ḥakīm Dendānî sene 1092. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, nr. 3541, 1097.
7. Meḥmed bin Aḥmed. Tercüme-i Bur'ı's-sâ'a. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr. 5569.
8. Özcan A. Şah Cihan (ö. 1076/1666) Babürlü hükümdarı (1628-1658). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 2010. pp:251-2.
9. İhsanoğlu E, editör. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, I. Cilt (Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA); 2008. pp:288-93.
10. Şehsuvaroğlu BN, Demirhan-Erdemir A, Cantay-Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık; 1984. p:103.
11. Kâhya E, Erdemir AD. Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000. p:177.
12. Ağırakça A. İslâm Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar]. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti.; 2004. p:154.
13. Bayat AH. Tıp Tarihi. 1. Baskı. İzmir: Sade Matbaa, 2003. pp:98-100,193.
14. Meḥmed bin Aḥmed. Terceme-i muḥtaşar-ı müfıd fi 'ilmi't-Ṭıbb. Ankara: Türk Dil Kurumu, Nr. A 393.
15. Aciduman A, İlgili Ö. Erken dönem Türkçe tıp yazmalarından Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) Teshîl adlı eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine bir ön çalışma. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2011;54(4):231-43.
16. Ünver AS. İbni Sina'nın kan alınacak damarlar risalesi. Tıp Tarihi ve Laboratuvarı Dergisi 1937;7:36-50.
17. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). Müntahab-ı Şifâ I, Giriş-Metin (Hazırlayan: Zafer Önler). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990. pp:42-3.
18. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle). Yeniden Düzenlenmiş ve Genişletilmiştir (1993). 18. Baskı (2001). Yayıncı: Güneşçay AS. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001. p:1067.
19. Arda B. Tıp tarihi konularına giriş. In: Arda B, Oğuz Y, Şahinoğlu Pelin S. Deontoloji (Genişletilmiş 2. Baskı). Ankara: Antıp A.Ş.; 1999. pp:94-5.
20. Pormann PE, Savage-Smith E. Medieval Islamic Medicine. Edinburgh: Edinburgh University Press; 2007. p:45.

EK-1^{xxxiv}

TERCÜME'İ BUR'İ-SÂ'A

Bismillaḥirrahmanrahîm

Elḥamdu-lillahi'ş-şāfi bi-luṭfihi * mine'l-edvā'i-llezī anzala bi-keremihi li-küllü dā'in devā'un * ve'ş-şalavatu ve's-selāmu * 'alā cemī'i'l-enbiyā'i ve'l-murselīne ḥuṣūṣen minhum 'alā efdālī'l-maḥlūḳīne * Muḥammedin ellezī ḥulīḳa bi-ḥulūḳin 'azīmīn * ve 'alā ālihi ve aṣḥābihi * ellezīne ḳāmū bi-nuṣreti'd-dīni'l-ḳavīm ve ḳad vaḳa'a ḥāze'l-kitābu fī zemen-i ḥalifeti zemān * ve pādīşāhi şāhāni cihān ve ḳāhiri'l-kefereti ve'l-mülḥidīne * ve ḳātīli zenādīḳati ve'l-müşrikīne * mu'īni'd-du'afā'i ve'l-mesākīne * sulṭāni'l-berreyini ve ḥaḳāni'l-baḥreyini * es-Sulṭānu-bni Sulṭān Muḥammed Ḥānu-bni Sulṭān İbrāhīm Ḥān a'lā Allahu te'ālā şānehu ve refa'a ile'l-farḳīne mekānehu ḥazretlerinüñ devrinde ve zemānında vāḳi' oldı. Beyt:

Çün çift oldı adı Resül adıyla / gerek taldıra 'aşrını dādıla
Mu'īn olub Haḳ şāfi'i Resül / ḳamu māḳşūdātına o bulsun vuşū^{xxxv}
'Adüvler ḳamu aña maḳhūr olub / düzetsün bu erkāni mañşūr olub
Ḳanda kim var şaḡir u kebīr / inābet ḳılıvir müyesser Ḳadīr

Ammā ba'du Haḳ te'ālā'nuñ ba'zı ni'metinüñ şükriñ edā ve Resül'ine iḳtidā ve pādīşāhimuz için ānā'e'l-leyli ve eṭrāfe'n-nehāri nuşret ebedī ve 'izzeti sermedī itdükden şoñra sebebi te'līfi kitāb ve mücebi taşīri ḥikmet, nişābı bā'ışı muḥibbi 'ulemā ve fuṣalā, menba'ı meḳārimi aḥlāḳ ve mecma'i fezā'ili afāḳ, 'izzetlü İbrāhīm Aḡa ḥazretleri a'azzahu Allahu te'ālā ve ebḳāu ve enālehu ilā külli mā yetemennahu kitāb-ı mezbūruñ 'umūmu nef'ini ḳaşd idüb, Türkī dil ile tercüme olunmasını bu dā'i ḥaḳir Muḥammedu-bnu Aḡmed du'ācılarına işāret buyurdılar ve bu ḥayıra bā'is olmaḡla āḡirete ḡālīḳden şevāb cezīl ve dūnyāda ḡalḳdan zikri cemīle maḡhar oldılar. Haḳ te'ālā ḥazretleri anları maḡlūblarına vāşil ve merḡūblarına nā'il ide, bi-mennihi ve keremihi. Pes bu dā'ileri daḡı emri müşārün ileyhüñ taḡrīrine mübāşeret ve taḡrīr-i merāmda fevt itmeyüb ammā tebdīle muḡtāc olan mevāzī'da ziyāde ilḡāḳ olundu ve Tercüme'i Bur'u's-sā'a ismiyle tesmiye olunub yigirm^{xxxvi} altı bāb üzerine müretteb ḳılındı ve tevfiḳ-i müsā'ade devā'i müctemī' olub, biñ altmış sekiz Muḡarremüñ evāḡirinde Muḥammedu-bnu Zekerıyyā er-Rāzī, raḡmetu-İlahi 'aleyhi, tıbda ma'rūf olan Bur'u's-sā'a tercümesine şurū' olundu ve müṭāla'a idenden mütevaḳḳı' olan oldur ki taḡrīri kitāba bā'is ve bādī olan vücūdu pūr-sūdı ve mütercemesi olan bende'i bī-vücūdi ḡayır du'ādan ferāmūş buyurmayalar, zīrā bu tesvīdden ḡaraż, aṣḡābı keremüñ ḡayır du'ālarına maḡhar olmaḡdur, bi-'avni-İlahi'l-meliki'l-ma'būdī.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Başladum Allah adıyla ki esirgeyüb şefaḳat idicidür.

الْحَمْدُ لِلَّهِ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ مُسْتَحِقُّهُ

Cemī'i ḡamd idicilerüñ ḡamdı Allah için şābitdür, nitekim ḡamd olunmaḡa^{xxxvii} müstaḡıḳdür,

وَصَلَوْتُهُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَعَلَىٰ آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

daḡı Allah'dan raḡmet yaradılmışun ḡayırılısı üzerine olsun kim Muḡammed'dür ve āli ve aṣḡāb ve anlara tābi' olanlar üzerine olsun.

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ زَكَرِيَّا لَقَدْ كُنْتُ عِنْدَ الْوَزِيرِ أَبُو الْقَاسِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ فَجَزَى بِحَضْرَتِهِ مِنْ ذِكْرِ شَيْءٍ مِنَ الطَّبِّ وَ هُنَاكَ جَمَاعَةٌ مِنَ الْأَطِبَّاءِ

Ṭabīb Muḡammedu-bnu^{xxxviii} Zekerıyyā eydür: "Bir ḡün vezīr Ebū'l-Ḳāsımi-bni 'Abd-ullah meclisinde idüm. Bir bölük ṭabībler anda ḡāzır olmışlardı.

فَكَلَّمَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ فِي ذَلِكَ بِمِقْدَارِ مَا بَلَغَ عِلْمُهُ

Ḥattā her biri kendünüñ fehmi irdüḡi ḳadar tıb^{xxxix} ilminden söylerlerdi.

قَالَ بَعْضُهُمْ إِنَّ الْعِلَلَ مِنْ مَوَادِّ يَكُونُ اجْتِمَاعُ ذَلِكَ مِنَ الْأَيَّامِ وَالشُّهُورِ وَمَا هَذَا يَكُونُ سَبِيلَ كَوْنِهِ لَا يَكَادُ أَنْ يَبْرَأَ فِي سَاعَةٍ بَلْ يَكُونُ فِي مِثْلِ ذَلِكَ عَلَى الْأَيَّامِ وَالشُّهُورِ حَتَّى يَبْرَأَ بَرءَ الْعَلِيلِ

^{xxxiv} Metin harekeli olduḡu için, metnin okunması ve yazılması sırasında bu harekelere uyulmuştur. Bu nedenle bazı kelimelerin okunuşlarında, sözlüklerde karşılaşılan okunuşlarından farklılıklar ortaya çıkmıştır. Metin çevirisi yapıldığı için metinde gösterilen okunuşların aynı şekilde yazılması tercih edilmiştir.

^{xxxv} Varak 1b'nin sonu

^{xxxvi} Varak 2a'nın sonu

^{xxxvii} Metinde "أَوْلَتْغَه" olarak yazılmıştır.

^{xxxviii} Varak 2b'nin sonu

^{xxxix} Metinde "طَبِّب" olarak yazılmıştır.

Aralarından birisi eyitdi ki: “İlletler mādreden hāşıl olur, anuñ üzerine rüzigār geçmekle. Her illet böyle geç hāşıl ola, ‘ilācla tiz gitmez; az az hāşıl olmuşdur, ‘ilāc idilicek girü az az gitse gerekdür” didi.

وَشَنَعَ مِنْ كَلَامِهِ مَنْ حَضَرَهُ مِنَ الْمُتَطَبِّينَ كُلِّ ذَلِكَ يُرِيدُونَ بِهِ كَثْرَةَ الدَّهَابِ وَالْمَجِيءَ إِلَى الْعِلَلِ وَأَخَذَ الشَّيْءَ مِنْهُ

Ve anda olan tabibler dañı kabül kılub: ‘Gircek eyledür’ didiler. Ammā maqşudları bu ittifaqlarından bu idiki hāste katına çok varub geleler, tā kendülere menfa‘at dünyā hāşıl ola.

فَتَقَدَّمَ شَخْصٌ مِنْهُمْ^{x1} وَتَكَلَّمَ بِكَلَامٍ يُرِيدُ بِهِ أَنْ يَعْرِفَ الْوَزِيرَ أَنَّ مِنَ الْعِلَلِ مَا يَجْتَمِعُ فِي أَيَّامٍ وَيَبْرَأُ فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ فَتَعَجَّبُوا مِنْ ذَلِكَ

Anlardan biri eyitdi: ‘Ol illetler kim nice zemānda hāşıl olmuş ola, mümkindür kim sehel vaqıtta ‘ilāc-ıla zā’il ola’ didi. Bu sözi işidüb ta‘accüb itdiler.

فَتَسَأَلَنِي الْوَزِيرُ أَنْ أَعْلَفَ كِتَابًا فِيهِ يَشْتَمِلُ عَلَى الْعِلَلِ الَّتِي يَبْرَأُ فِي سَاعَةٍ

Veziir bunı işidicek, haqıre temāşā itdi-ki bu minvāl üzre bir muhtaşar kitāb cem’ idüb, şol illetler ki ‘ilācın beyān idem ki ‘ilāc-ıla derhāl hōş olmağa kābil ola.

فَبَادَرْتُ إِلَى مَنْرَلِي وَعَمِلْتُ هَذَا الْكِتَابَ وَاجْتَهَدْتُ فِيهِ

Haqır dañı bu hiğmeti yerine getürmegi kabül idüb, kendü menzilime gelüb, kitāb cem’ine mübāşeret itdüm.

وَسَمَّيْتُهُ بُرْءَ السَّاعَةِ وَهُوَ يَشْتَمِلُ كِتَابَ السَّرِّ فِي الصَّنَاعَةِ لِأَنَّ هَذَا الْكِتَابَ دُسْتُورٌ فِي الطَّبِّ

Bur’u’s-sā’a deyu ad virdüm, ya’nī tezcek şağlık virici dimek olur ve bu kitāb esrār-ı hikmet ile şoludur ve ‘ilmi tıbbuñ gāyet ‘azizidür.

وَسَأَدَكُرُ الشَّيْءَ مِنَ الرَّأْسِ إِلَى الْقَدَمِ وَلَيْسَ كُلُّ الْعِلَلِ تَبْرَأُ^{x2} فِي سَاعَةٍ

Bunda zıkr itdügümüz emrāz başdan ayağa varınca cümle’si degildür ki bir sā’atde eyü ola.

فَلِإِجْلِ ذَلِكَ ذَكَرْنَا عُضْوًا وَتَرَكْنَا أَعْضَاءَ كَثِيرَةً ثُمَّ ذَكَرَهُ مَا يَجُورُ أَنْ يَبْرَأَ فِي سَاعَةٍ فَمِنْ ذَلِكَ

Bunda zıkr itdügümüz emrāz başdan ayağa varınca cümlesi bir sā’atde eyü olur degildür. Anuñ çün a’zānuñ çoğın terk idüb, ol-ki bir sā’atde eyü olması cā’iz olan a’zāyı zıkr itdük. Anlar bunlardır. Vallahu’l-muvaffıku ve’l-mu’ınu.

الْبَابُ الْأَوَّلُ فِي بَيَانِ صُدَاعِ

Evvelki bāb baş ağrısınun beyānındadır

ve bunı bāķī emrāz üzerine taqđim eyledi. Re’süñ cem’i yerlerine ‘ām olduğı-çün ve baş ağrısınun sebebi bundan hālī degil ki harāretten ola veyā burūdetden ola. Eger harāretten olursa yā sū’i mizācı mādđi yā gayrı mādđi ola. Şol şudā ki hārr mādđi ola, kıandan yā şafrādan olur. Ammā şudā’ı demevinüñ ‘alāmeti baş ağır ve issi olub, sancmağ ve uyku çok gelmek ve levni kıızıl ve beden şaķıl ve tamarlar gerilmekdür ve nabz ‘azim ve kārüre bulanuğ kıızıl yā şufret üzre olmağdur.

إِذَا كَانَ الصُّدَاعُ فِي مُقَدِّمِ^{x3} الرَّأْسِ وَمَا تَلِيهِ الْجَنْبَهُةَ فَإِنَّ ذَلِكَ يَكُونُ مِنْ زِيَادَةِ الدَّمِ

Kaçan baş ağrısı alınından yaña olsa ki muqaddem re’s dirler kaç keşretindendür.

عِلَاجُهُ أَنْ يَخْرُجَ شَيْئًا مِنَ الدَّمِ إِمَّا بِالْفَصْدِ وَإِمَّا بِالْحَجَامَةِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ عَلَى الْمَكَانِ

‘ilācı kan alub ve yā hacāmet itmekle hemān sā’at sākin olur. Şifā’da eydür cānibi kıfalden kaç alalar. Eger şudā ‘ām olursa, ne şarafda ziyāde ise ol şarafdan alalar ve iki baldırlarından hacāmet ideler ve kāfūr koçulamağ demevī şudā’a ‘acāyib nāfi’dür.

وَيَسْمُ مِنْ الْأَفْيُونِ الْمِصْرِيِّ وَيَجْعَلُ مِنْهُ فِي أَنْفِهِ وَأُضْدَاغِهِ أَوْ يُؤَخِّدُ مِنَ الْعِيَابِ أَوْ شَرَابِهِ أَوْ يَأْكُلُ مَرَقَ عَدْسٍ أَوْ يَتَنَاوَلُ مِنَ الْكُرْبِيَّةِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ ذَلِكَ الدَّمُ

Yāhūd efyün mışrı koçulamağ ve burun içine ve delüklerine süreler ve ‘unāb yemek ve şarābın içmek ve mercimek şorbāsin yemek yāhūd kuru kışnic yeyeler, hemān sā’at sākin eyler.

وَإِنْ كَانَ فِي وَسْطِ الرَّسِّ فَذَلِكَ ذَلِيلُ الْحَرَازَةِ

Eger ağır baş ortasında olsa, ziyāde harāretle şāhidür ki şafrādandır. Sebebi: Şafrā cıķub baş tamarlarına şolmağdan olur. ‘Alāmeti levni şaru ve başında^{x4} iltihāb ve ziyāde ‘ataş ve ağızı acı olub, nabz serī ve iştiḥā şaķıḥ ve bevli ibtidāda nārī ve vaqti tezende ebyaz ve raķıķ olmağdur. ‘ilācı demevī ‘ilācına karıbdür, lākin şafrāvīde bāridu raḥb nesnelere ziyāde meyl itmek gerekdür.

عِلَاجُهُ أَنْ تَبْلَّ حَرْقَةَ كَتَانٍ بِدُهْنِ وَرْدٍ وَحَلَّ حَمْرٍ وَتُوضَعُ عَلَى الرَّأْسِ أَوْ مَبْلُو حَرْقَةَ بِدُهْنِ وَرْدٍ وَ لَبِنٍ جَارِيَةٍ فَإِنَّ ذَلِكَ يَسْكُنُ عَلَى الْمَكَانِ وَيَذَلُّكَ أَسْفَلُ رِجْلَيْهِ بِدُهْنِ بَنْفُشِجٍ وَمِلْجٍ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ

‘ilācı oldur ki gül yağın şarb sirke ile bir pāre kettān bezine işladub ağrıyan yere ursalar, ağrısını def ider, yāhūd gül yağıla kıız emziren ‘avret südin bir pāre ketān bezine işladub ısıcağla ursalar, hemān sā’at sākin olur ve dañı şabanı altına benefşe yağına şuz katub sürmek ile sākin ider.

أَوْ سَمَّ التَّلْبُوفِ وَيَأْكُلُ لُبَّ الْخِيَارِ الْمُنْقُوعِ فِي الْحَلِّ الْخَازِقِ أَوْ يَتَنَاوَلُ شَيْئًا مِنَ الرُّبُوبِ الْخَامِصَةِ الَّتِي مِنْ شَانِهَا إِطْفَاءُ الصَّفْرَاءِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

^{x1} Varak 3a’nın sonu

^{x2} Varak 3b’nin sonu

^{x3} Varak 4a’nın sonu

^{x4} Varak 4b’nin sonu

Nilüfer koḳlayub ve şarb sirkede işlanmış hıyār için yemek ve ekşi nesnelere ki şafrāyı giderür yemek ile hemān sā'at sākin^{xliv} olur. Sikencübīn ve ekşi enār ve sumāk ve temirhindī ve ğayrī bunlara beñzer ne varisa vaḳt ola ki istifrāğ mādde ide. Arpa şuyıla pilic şörbāsın vireler.

وَإِنْ كَانَ الصُّدَاعُ مُؤَخَّرَ الرَّأْسِ فَإِنَّ ذَلِكَ يَكُونُ مِنَ الْبَلْعِمْ

Ammā şol şudā' ki bāridu mādđī ola, balğamdan ve sevdādan olur ve eger baş ağrısı kafadan yaña olsa, balğamdandır. Sebebi: Başuñ tamarlarına balğam tölmaḳdur ve dimāğuñ ğışālarına burüdet 'arız olub, mizācın bārid eylemiş ola. Bārid havāya baş açmaḳ ile ve şovuk nesnelere yemek ve içmek ile ve nem-nāk yere oturmaḳ ile dimāğuñ mizācın bārid eylemişdür. Dimāğına varan ğidāyı balğama müstaḥil kıılır, hażmı şālīş ve hażmı rābī' iḥtilāl üzre olduğıcün. 'Alāmeti başı ḳatı āğırmaḳ ve şaḳīl olub, ağrısı eñse ḫarafına mā'il olmaḳ ve issi nesnelere ḫōş gelüb, şovuk şeyler ziyān eylemekdür ve nabz baḫī, karüre aḳ ve bulanık olmaḳdur.

عَلَّجُهُ أَنْ يَتَقَاتَا الْعَلِيلُ بِالسَّكَنْجَبِينَ أَوْ مَاءِ الْمُجَلِّ وَ يَشْرَبُ عَلَيْهِ مَاءَ الشَّبْتِ حَتَّى يَتَقَاتَا مَا فِي جَوْفِهِ مِنَ الْبَلْعِمْ وَلِيَجْتَهْدَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ فِي مَاءٍ حَارًّا فَإِنَّهُ يَسْكُنُ عَلَى الْمَكَانِ^{xlv}

'İlāci dimāğı tenḳiye itmekdür. Sikencübīn ile turb şuyın içüb ḳuşa. Andan soñra turaḳ otı şuyıla ḳaynadub, içeler, tā bāḳīsın daḫı ḳuşa, içinden balğamı pāk ide ve cehd idüb, bu mezkūruları issi şuyıla içe. İssi şuyı içinde oturub ḳuşa, hemān sā'at baş ağrısının gidere bi-izni-llahi te'ālā

وَيَتَنَاوَلُ شَيْئًا مِنَ الْأَهْلِيلِجِ الْكَايِلِيِّ الْمُرِّيِّ وَالْمَلِجِ الْمُرِّيِّ أَوْ يَتَغَرَّغُهُ بِأَيَّارِجٍ فَيَقْرَهُ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

ve ba'zı nesnelere yeyeler, kābilī ve emlec murabbāsı gibi ve bir mişḳāl eyāric fayḳara'ı benefşe ve biyān köki ile ḳaynadub, ğarğara ideler, hemān sā'at def' eyley bi-'avni-llahi te'ālā ve eger şudā' sevdāvī olsa, sebebi baş tamarlarına sevdā mümtelī olsa, 'alāmeti beden arık, göz vü yüz rengi ḳaraşāğuya mā'il olub ḫa'āma kāzib iştihā ğālib ve veca' ḫaffif ve çok fikirler eylemek ve az şuşamaḳ ve nabz ince, karüre aḳ ve raḳīḳ veyā ğalīz olmaḳdur. 'İlāci sevdāya nażc virdükden soñra maḫbūḫu aḫtīmūnıla veyā ḫabbı aḫtīmūnıla istifrāğ itdürürler yāḫūd altı dirhem aḫtīmūnı bir ḳadeḫ süd içine naḳ' ideler ve sükkerle^{xlvi} ḫatlu idüb, sevdāyı istifrāğ idüb ve dā'imā oğul otundan iki dirhem ve biyān kökinden üç dirhem döğeler ve ḳaynadalar, andan süzeler, on dirhem sükker ḫatub içeler ve ḫardalı ḳavurub başa uralar veyāḫūd yağın süreler, hemān sā'at sākin ider, bi-'avni-llahi te'ālā.

أَلْبَبُ الثَّانِي فِي هَيْجَانِ الْعَيْنِ

didükleri bir ḫār veremdür ki mültaḫimde olur. Gözüñ ağında gicimekten, acımaḳdan ḫālī olmaz ve şıḳlet virür. Verem dimeḳ bedende şiş olmağa dirler. Pes, mültaḫame gözüñ zāhırındağı ḫabaḳasına dirler. Gözüñ cem'i 'uzuvlarına muḫtelīdür. Gözüñ cem'i eczāsın setr eylemişdür. Anuñ icün bedeni insānda gözden laḫif nesne olmaz, ammā altmış ḫoḫuz dürlü maraḫ 'arız olur. Göze zinhār olur olmaz nesne ile 'ilāc itmeden ḫazer ideler ve ğalīz aḫ'ime'i ve eşribeden ve tiz nesnelere ki pıraşa ve sarımsaḳ ve şoğan gibi ve cimā'dan ve gıce ile imtilā ile uyumaḳdan; zirā sağıḳ ḫālinde daḫı göze zarar virür nesne^{xlvii}lerdür

وَقَدْ يَكُونُ هَيْجَانُ الْعَيْنِ مِنَ الْمَيْثِي فِي الشَّمْسِ

ve eger göz ağrısı ve bulandığı güneşde yürümekten göze heycān gelüb ağrısı,

عَلَّجُهُ أَنْ يَشُمَّ الْأَفْيُونَ وَيَطْلَى بِهِ الْعَيْنِ

'ilācında efyūn koḳlayub ve efyūn ezüb gözine tılā ide

وَكَذَلِكَ إِنْ كَانَتْ بِسَبَبِ الْجُلْسِ عِنْدَ النَّارِ

ve eger od yanında çok oturmaḳdan 'arız olsa,

فَإِنْ كَانَ لَعَقْبَهُ يَتَنَاوَلُ شَيْئًا مِنْ طَعَامِ الْبَلْعِمْ وَكَتَخَلَ شَيْئًا مِنَ الْهَلِيلِجِ الْكَايِلِيِّ فَإِنَّهُ يَبْرَأُ عَلَى الْمَكَانِ

hemān 'aḳabinde şalgamlu işler yeyeler yāḫūd balğam arturur nesnelere yeyüb ve göze helileci kābilī' sürme çeke. Şan'at: Helileci ḫamīr ile ḳaplayub, tennūrda kiremid üzerine ḳoyalar, tā ḫamīr ḳızınca, andan helileci ḳıḫarub ḳabın alalar, saḫḳ idüb bir dānık za'ferānıla göze çekeler, hemān sā'at eyü olur, bi-izni-llahi te'ālā.

فَصَلِّ فَإِنَّ أَحَبَّ إِنْسَانٍ بَرُّهُ هَيْجَانِ عَيْنِهِ فِي الْوَقْتِ أَحَدَ الْمَاءِ الْفُرَّاحِ وَهُوَ الْمَاءُ السَّارِجُ فَيَغْلِي وَيُصَبُّ شَيْءٌ مِنَ الْمَاءِ الْبَرْدِ وَسَقَاهُ إِنْسَانًا هَاجَتْ عَيْنُهُ عَلَى الْمَكَانِ وَيَكُونُ بُرُّ ذَلِكَ فِي سَاعَةٍ

Bu faş^{xlviii} anuñ beyānındadır kim bir ādem seve kim gözinüñ bulandığını ve ağrısını bir anda sākin ola, bir miḳdār sāfī şuyı ḳaynadub, ol şudan bir kāse alub ve üzerine birez şovuk şuyı ḳatub içeler ve ol ol issi şuyı bir bez işladub gözi üzre ḳoya, ağrısı ol sā'at sākin ola

^{xliv} Varak 5a'nın sonu

^{xliv} Varak 5b'nin sonu

^{xlvi} Varak 6a'nın sonu

^{xlvi} Varak 6b'nin sonu

^{xlviii} Varak 7a'nın sonu

عَلَّاجُهُ أَنْ لَا يَمْرَسَهُ فَيَبْرَأُ وَمِثْلُ هَذَا كَثِيرٌ مِمَّا يَكُونُ هَجِي الْعَلَّةِ فِي سَاعَةٍ وَبُرُوهُ فِي سَاعَةٍ وَ لَمْ يُجَاوِزُهُ غَرَضٌ كِتَابِنَا هَذَا وَتَتَكَلَّمُ عَلَى غَيْرِهِ
ve 'ilâci hîç taḥallûf itmeye ol marazlardan kırtıla ve bunuñ gibiler çokdur ve bu göz 'illetleri bir sâ'atde olub girü ol sâ'at eyü ola, öte gitmeye ve kitâbumda ğaraz olmayub bu söz üzre sâ'ir 'ilâca ihtiyâc olmaya, bi-'avni-llahi te'âlâ.

أَلْبَابُ الثَّلَاثِ فِي الزُّكَامِ

Üçüncü bāb zükām beyânındadır.

Her ḥalṭ kim dimāğdan ine, eger burun delüklerine inerse, aña zükām dirler. Eger yüze ve göze ve gögise inerse, aña nezle dirler. Bu ikisinüñ sebebi sū'u mizācdur, ḥār 'alāmeti seyelānda rikḫat ve yüzde, gözde ḥarāret ve kızılılık olmaḵ ve bāridüñ^{xlix} 'alāmeti seyelānda ğılzat ve burunda gicik, alnında gerilmek ve çıkaḵ fuḫalāt aḵ olmaḵ

وَيَكُونُ عِلَّاجُهُ مَعَ كَوْنِهِ أَصْعَبُ الْعَلِيلِ فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ

ve daḫı zükām müşkil 'illet iken bir sâ'atde 'ilâcıla ol daḫı def' olur.

وَذَلِكَ بِأَمْرِ الْعَلِيلِ بِأَنْ يَصُبَّ عَلَى يَافُوجِهِ مَاءٌ شَدِيدِ الْحَرَارَةِ فَإِذَا أَحَسَّ بِتِلْكَ الْحَرَارَةِ فِي دِمَاقِهِ يَبْرَأُ فِي الْوَقْتِ

Şöyle ki zükāmdan burun ḫutulsa, ol kimseye diyeler kim 'ḥammāma var, issi şuyı başına şol kadar ço kim baş şuyunuñ ısıcağın ḫuyunca dökeler, çün ki issi başına geçe, fi'l-hāl zükām 'illeti zā'il ola,'

وَكَوْنُ أَيضًا بِأَنْ يَحْمَى خَزْفَةً كَثَانًا بِقُرْبٍ مِنَ التَّرِّ وَتُوَضَّعَ عَلَى يَافُوجِهِ فَعِنْدَ جَسِّ الْحَرَارَةِ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

yine ancılayın başa tekmīd ideler, bir pāre ketān bezin āteşde kızdurub biri biri ardınca tekrār bi-tekrār ideler, tā kim ḥarāreti dimāğa irişe, fi'l-hāl ḫōş ola; yāḫūd ḫaruyıla ve ḫuzla ḫavurub bir kīseye ḫatub, tekmīd ideler; zīrā şovukdan olan zükāma evvelinde ḫammām zararlıdur ve āḫirinde nāfi'dür ve Cālīnūs eydür: 'Ḥammāmda ve güneşde derlemek, nezle ve zükām' olmağı men' eyler ki bedende ḫādīş olaçaḵ fuḫul çıkar gider. Faşd eylemekden bu yegdür, meger ki ḫarāreti ve ḫumret olursa, ḫiḫāldan ḫan alub ve ḫabī'atı dā'imā līnetile ola.

أَلْبَابُ الرَّابِعِ فِي وَجَعِ الْأَسْنَانِ

Dördüncü bāb diş ağrısı beyânındadır

zīrā dişler ḫassāsdur, ğayrī kemükler gibi degildür. Sebebi ḫarāretendür veyā burūdetdendür. 'Alāmeti ḫatı ağrıya ve şovuk nesnelere ḫōş gele ve eger şovukdan olsa, ḫār nesnelere sükün bulmaḵ, ḫumret ve ḫarabān olmamaḵ ve şovuk şeyler ḫōş gelmeyüb daḫı ziyāde olmaḵdur. Ammā ağzın köki, 'aşıbdā ve etinde olur. Eger dişüñ kendüsünde olursa,

عِلَّاجُهُ أَنْ يَأْخُذَ حَبَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثَةً مِنَ الْمَوْبِجِ وَتَبْلُهُ بِمَاءٍ وَتَدْفُهُ بَيْنَ حَجْرَيْنِ وَيَلْفُهُ وَيَضَعُهُ عَلَى الصَّرْسِ الْعُلْيَا فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

'ilâci oldur kim iki üç dāne mevīzeci ki aña tağ üzümi dimekle meşhūrdur, alub bir pāre panbuğa şarub, şuyıla işlada ve iki taş arasında dögeler ve ol ağrıyan diş üzerine қоya, hemān sâ'at ağrısın teskīn eyler;

أَوْ يَأْخُذُ وَرْدًا قَبْرَاطٍ مِنْ سَكَّرِ الْعُسْرِ وَيَلْفُهُ فِي قُظْنِيهِ وَيَضَعُهُ عَلَى الصَّرْسِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ

yāḫūd bir ḫīrāt sükkeri 'uşru ki beyne'n-nās tirhele dirler, andan alub, bir panbuğa şarub ol diş üzerine қоyalar, ağrısın ve ḫamaşmasın giderüb sâkin ider

وَقَدْ يُعْلَلُ أَشْيَاءَ كَثِيرَةً مِثْلَ غَايَةِ وَقَطْرَانٍ وَكَيْ التَّرِّ

ve diş ağrısı için çok nesnelere iderler, ğalya, misk ve ḫaḫrān kızdırub қоmaḵ, āteş ile tağlamaḵ gibi ve eger diş ağrısı ğāyet ziyāde olsa, 'ilâcından ümīd^{li} kesilse, eḫrāfına ḫamīr idüb ḫaplaya ve üstüñ kepcē gibi ideler ve zeyt yağına ḫaynadub ol ḫamīr kepcenüñ içine dökeler, hemān sâ'at ağrısın sâkin eyler. Ammā ol diş tağlamaḵ ve getmek yüzün ḫutar. Ammā diş ağrısı şovukdan ve issiden olsun, sirkeyle ḫuzdan ḫayırlu nesne olmaya, zīrā bunlar veca'ı sâkin eyler ve hem zā'id ruḫbetleri zā'il ider, ğarğara itme ile, bi-'avni-llahi te'âlâ.

أَلْبَابُ الْخَامِسِ مِنْ قَلْعِ الْأَسْنَانِ بِعَيْرِ حَدِيدٍ

Beşinci bāb kelbetānsüz diş çıkarmaḵ ḫarīḫinüñ beyânındadır.

يَأْخُذُ عَاقِرْقَرًا فَيَضَعُهُ فِي خَلٍّ فِي حَاقِيقِ أَرْبَعِينَ^{liii} يَوْمًا حَتَّى يُلَيِّنَ مِثْلَ الْعَجِينِ

Bir pāre 'ūdu'l-ḫahir ki tağ ḫarḫūni dirler, andan alub şarb sirkede kırḵ ğün işladalar, tā ḫamīr olunca,

ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى السِّنِّ شَيْتَ فَيَنْقَلِعُ فِي الْوَقْتِ

daḫı ağzın dişi üzerine қоyalar, ol anda çıkara;

أَوْ يُؤْخَذُ قَدْرٌ قَمْحَةٍ مِنْ كَلَّا نُوَضَّعُ عَلَى السِّنِّ فَإِنَّهُ يُتَكَسَّرُ فِي الْوَقْتِ

^{xlix} Varak 7b'nin sonu

^l Varak 8a'nin sonu

^{li} Varak 8b'nin sonu

^{lii} Eserde "amīd" olarak yazılmıştır.

^{liii} Varak 9a'nin sonu

yāḥūd kara tüt kökünü bir miqdār alub, *bir şıŧeye koyub güneşde kuruda* ve ol diŧ üzerine bir buğday kadar koyu, derḥāl bağlayub çıkara, *bi-izni-llahi te'ālā*.

أَلْبَابُ السَّادِسُ فِي الْبَخْرِ

Altıncı bāb ağız koçusu beyānındadır.

Ekşer ufūnetden olur. Ammā diŧ etlerinde olursa, diŧ etleri gevşek olmağla bilinür veyā diŧlerde olur, bu daḥı diŧ müte'ekkil ve rengi müteğayyir olmağla bilinür veyā saḥı femde veyā mi'dede olur ve eger şafrāvī olsa, ağızınıñ acılığıla ve 'aşaşuñ ziyādalığıla ve iŧtihānuñ kılletiyle bilinür ve eger balğamī olursa, ağızınıñ rıķı ziyāde ve 'aşaşı kalīl olmağla bilinür. Teneffūs vaḳtinde havā aña mürūr ider, anuñ keyfiyyeti ile mütekeyyef olub^{liv} müte'affin olur.

عَلَاجُهُ يُؤْخَذُ رَبِيبٌ زَارِقِي يُدَقُّ مَعَ أَطْرَافِ الْأَسِّ الرَّطْبِ وَجَعَلَهُ بِتَادِقٍ وَيَتَنَاوَلُ مِنْهُ فِي الْقَمِّ فَإِنَّهُ يَفْطَعُ الْبَخْرَ فِي الْحَالِ
'İlācı oldur kim bir miqdār kızıl üzüm, çekirdegi çıkmış ola, berāber yaş mersin yaprağıla *havāna koyub* muhkem döğeler, tamām ḥamir gibi ola. Andan soñra noḥuddan büyücek ḥablar idüb, *iki dāne şabāḥ* ve *iki dāne aḥşām* ağızında tutub yutsun soñra ve ağız koçusun ol anda kesüb *ḥōş koçuda*, *ğāyet* ile mücerrebātındadır, *bi-izni-llahi te'ālā*.

أَلْبَابُ السَّابِعِ فِي الْخَوَانِيقِ

Yedinci bāb ḥanāḳ beyānındadır.

Ḥanāḳ oldur ki boğazda şiş olub yürege ve öykene havā varmağda zahmet çeker. Sebebi levzeteyinde verem olmağdur. Levze deyu boğazuñ iki tarafında siñirsegi etdür ki dil altından ibdā eyler. Ekşer kandan olursa, 'alāmeti dil kızıl olub ve boğaz tamarları tolu olmağdur ve eger şafrādan olursa, 'alāmeti şançmak ve dil şaru ve ağız acı olmağdur ve eger balğamdan olursa, 'alāmeti:^{lv} Ağız duzlu yā daşsuz olub ve az şuşamak ve az ağıрмаğdur ve eger sevdādan olursa, 'alāmeti ağız ekşi ve tükürüğü az olmağ ve şişi katı ve levni qaraluğla mā'il ola.

عَلَاجُهُ يَتَغَرَّعُرُ بِرَبِّ التُّوتِ مَعَ خُرِّ الْكَلْبِ فَإِنَّهُ يَشْكُرُ فِي الْوَقْتِ
'İlācı oldur ki ekşi kara tüt rebile kelpüñ aḳ necsile ḥalt idüb ğarğara ideler, ḥanāḳ ağırsı hemān sāt sākin ola, *meşhūrdur, tekrār tecribe olunmuşdur. Ammā ḥaḳir it necsi olmağla aşlā bu devā'ı itmedük-ki buña bedel olur daḥı ziyādesile andan eyüdü. San'at: Ekşi māye ḥamirin şuyıla ezüb nār kabuğıla pişüreler, andan ğarğara itseler, boğazda olan ağırları ve şişleri ol sāt sākin ide bi-'avni-llahi te'ālā ve bu ḥuşuşda daḥı ziyāde tafşil isteyen, Bur'u sāt anuñ her bābında bir faşıl çeküb, niçe dürlü mücerrebāt ilḥāḳ idüb ve her faşınuñ nihāyetinde lāzım olan emrāz için niçe 'aded nemaḥ üzre şöyle binā olundu ki 'Arab ve 'Acem, Hindu ve Sind vilāyetlerinin mücerrebātıla ve niçe dürlü ḥikmetler ve envā' şan'atlar ve 'acāyib ḥikāyetler ile taldurub, Bur'u sāt^{lvi} kemāliye deyu tesmiye olunmuşdur, anda göreler.*

أَلْبَابُ الثَّامِنِ فِي قَلْعِ الْعَلَقِ إِذَا تَشَبَّثَ فِي الْحَلْقِ

Sekizinci bāb boğazda sülük yapışmanuñ beyānında

ve bu ḥuşuşda sülük zan olunan şulardan iḥtirāz itmek gerek, süzdükden soñra içeler ve eger ğāyetde şağir olunduğundan ḥiss olunmayub içilse, boğazda yapışa. 'Alāmeti rakıḳ kan tükürmek ve tārılmağ ve ğam ve kerb 'ariz olur.

عَلَاجُهُ أَنْ يَتَغَرَّعَرَ الْعَلِيلُ بِالْخَلِّ أَوْ يَأْخُذَ وَرْنَ دِرْهِمٍ مِنْ دِبَابِ الْبَقْلَا يَدْفَقُهُ وَيَنْخَلُهُ وَتَحْلُهُ فِي خَلِّ حَادِقٍ وَيَتَغَرَّعُرُهُ بِهِ يَنْخَلُهُ فِي الْوَقْتِ
'İlācı güneşe qarşu ağızın açub görmekle *zāhir* olursa, *barmağıla veyā āletile āheste āheste çekeler, tā üzölmeye ve eger görölmese gerekdür ki sirke ile ğarğara ideler yāḥūd bir dirhem bāḳla kabın çıkarub, yumşaq döğüb eleyeler ve şarb sirke ile ezüb ğarğara ide, ol anda sülük taşra düşe fi'l-ḥāl ḥalāş ola.*

أَلْبَابُ التَّسْعِ فِي الشَّقِيقَةِ

Doğuzuncu bāb tuluñlar ağırsınıñ beyānındadır

ya'nī başuñ bir tarafı ağıрмаğdur. Cem'i başa 'ām olmaduğı mādde^{lvii} az olduğı içündür. Başuñ ne tarafı za'if olursa, ol taraf bunuñ sebebi, hemān mezkūr şudā' sebebdür. Bunda bir tarafda olduğı için şaḳıķa dirler ve bunuñ mu'alecesinde veca' cānibine iḳdām ve himmet gerekdür.

عَلَاجُهُ أَنْ يُبَخَّرَهُ بِعَرَطَيْنِيَّا فَيَسْكُرُ

^{liv} Varak 9b'nin sonu

^{lv} Varak 10a'nin sonu

^{lvi} Varak 10b'nin sonu

^{lvii} Varak 11a'nin sonu

'ilâcı oldur ki buḥūr meryemi tütüsi vireler, ağrısı sākin ola,

أَوْ يُبَيِّتَ بِعِظَامِ الْكَلْبِ فَيَبْرَأَ فِي الْوَقْتِ

yāḥūd kelpüñ kemügin buḥūr itseler, hemān ol anda ağrıdan biri ola.

فَإِنْ كَانَ مِنْ لَقْوَةِ عُولَجٍ بَانَ يَأْخُذُ كَفَّ شَعِيرٍ وَيُوضَعُ تَحْتَ الْجُبِّ حَتَّى يَقْطُرَ عَلَيْهِ الْمَاءُ وَتَلْبَنُ ثُمَّ يُؤْخَذُ وَيُعْصَرُ مَاؤُهُ مَقْدَارَ نِصْفِ أَوْقِيَةٍ وَيُسْتَقَى فِيهِ وَزُنْ دَانِقِ أَوْشَقٍ وَمِثْلِهِ جَاوْشِيرٍ وَقِسْطِ وَيَسْعَطُ مِنْ ذَلِكَ أَجْمَعُ وَزُنْ دَانِقِ إِلَى دَانِقَيْنِ

Eger şaḳıka ağrısı ağız egilmekden olur, bir avuc arpa'i nem-nāk küb altına koyu, tā işlana ve yumşana, daḥı ol arpa'i şıka, tā andan altı dirhem miqdār şu alub birer dank uşak ve çāvşir ve kışt, muḥkem dögeler ve eleyeler ve ol şuyıla ezüb, bu cümleden bir çekirdekden iki çekirdek miqdār alub burnına nefesile çeke, tā *dimāğına ire*

فَإِنْ حَدَّتْ مَعَ ذَلِكَ^{lviii} وَجِعَ فِي الرَّأْسِ يُصَبُّ عَلَى الرَّأْسِ مَاءٌ بَارِدٌ شَتَاءً كَانَ أَوْ صَبِيغًا يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

ve eger bu 'ilâcdan baş ağrısı ḥāşıl olursa, başına şovuk şu dökeler, kışda ve yazda olsun fī'l-ḥālī sākin ola.

الْبَابُ الْعَاشِرُ فِي الصَّرَعِ

Onuncu bāb uçuk tütmeḳ beyānındadır

ki *dimāğıñ süddesinden olur. Ammā tamām südde degildür. Dimāğda, siñirde mecrālar vardır ki rūḥı nefsanī anlardan sülük idüb a'zāya hareket andan nāşī olur. Ol mecrālarda südde olub rūḥı nefsanī ki yol bulmaz, geçüb a'zāyı taḥrīk ide. Pes, a'zālar müteşennic olur ve bu 'illet iki nev' olur, sevḍadan ve balğamdan olur. Ammā, kıandan ve şafrādan nādīr vāķī' olur.*

عِلَاجُهُ أَنْ يُؤْخَذَ أَفْتِيمُونٌ وَعَافِقَزْحَا وَبَسْفَايِجٌ وَأَسْطُخْدُوسٌ عَلَى السَّوِيَّةِ يُدَقُّ وَيُنْحَلُ وَيُعْجَنُ بِرَبِيبِ طَابِيْفِي وَيَتَنَاوَلُ مِنْهُ مِثْلَ الْجُزْءِ قَبْلَ النَّوْمِ فَإِنَّهُ يَدْفَعُ عَنْهُ الصَّرَعُ فِي ذَلِكَ الْأَسْبُوعِ

'ilâcı oldur ki eftīmūn ve 'ūdu'l-kaḥir ve besfāyic ve ḳara baş çicegi, heb beraber olub dögeler ve eleyeler. Çekirdegi çıkmış razaķi üzümile ma'cūn idüb nevmden evvel cevzi bevḵa kıadar yeyeler.^{lix} Ol heftede nef'i zāḥir ola, *bi-'avni-llahi te'ālā.*

الْبَابُ الْحَادِي عَشَرَ فِي الدَّوِيِّ وَالطَّنِينِ فِي الْأُذُنِ

On birinci bāb devī beyānındadır.

Devī bir şavtdur ki kıulaḳda olur, ādem anı işidür, ḥāricden degül. Ṭanīnün devī ile farkı oldur ki ṭanīn ince şavt, siñek āvāzesi gibi dimekdür ve devī ḥafif rīḥa dirler, yumşak ve yoğundur. Sebebi ğalīz yeldür, başda ğalīz fuḵūlda münḥal olur. 'Alāmeti başda şıķlet olmaḳ, zīrā başda ğalīz fuḵūl vardır, rīḥ andan ḥādīs olur, şıķlet zarūridür ve temeddūd ya'nī çekilüb, gerilmek ve şavtı, şudā' dā'im olmaḳ. Ammā, açlıķda ḥafif ve tokluḳda keşir olmaḳdur.

عِلَاجُهُ أَنْ يَفْتَقَ الْأَفْتِيُونَ الْجَيِّدَ بِالْمَاءِ وَيَقْطُرُ فِي الْأُذُنِ فَيَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

'ilâcı oldur ki eyü efyūnı şuda ezüb bir kaṭre kıulağa ṭamzurular, fī'l-ḥāl sākin ola. Ammā her nesne kim kıulağa ṭamzurular, ılıcaḳ itmek gerekdür; ğāyet ile mücerredür, *bi-izni-llahi te'ālā.*

الْبَابُ الثَّانِي عَشَرَ فِي الرُّعَافِ

On ikinci bāb burun kıanaduğınuñ beyānındadır.

Eger buḥrāndan olursa, kaṭ^{lx} olunmaya, illā meger ifrāṭıla olub kıuvvetün suḳūṭından ḥavf oluna ve imtilā'i şedīdden olursa, 'urūķlar münfecir olur, bu daḥı kaṭ' olunmaya, illā meger saḥnda intifāḥdan i'tidāle gele ve ḥis olunan şıķlet zā'il olsa, kaṭ' ideler ve āḥir sebebden kıanuñ ḥiddetinden olursa.

عِلَاجُهُ يُنْفَعُ فِي أَنْفِهِ شَبُّ يَمَانِي أَوْ يُوضَعُ مَحْجَمَةٌ بِالنَّارِ عَلَى بَطْنِهِ فِي الْجَانِبِ الَّذِي يَزْعَفُ مِنْهُ فَإِنَّهُ يَبْرَأُ فِي الْوَقْتِ

'ilâcı budur ki bir pāre şeb yemenī saḥḳ idüb burun içine idḥāl ideler, fā'ide idüb kıanı ṭura veyāḥūd kıanı kıanķı birinden gelürse, ol ṭarafa üç dört şīşeler uralar ve çölmek veyā kıurı şīşe bir kıac yere urub muḥkem çekeler, derḥāl kıan bağlanub sākin ola.

الْبَابُ الثَّلَاثُ عَشَرَ فِي الْبَوَاصِيرِ

On üçüncü bāb bevāşirün beyānındadır.

Bu daḥı bir niçe kıısmdur. Birine şevliyye dirler, sigile beñzer, mercimek ve noḥud gibi olur ve birisine daḥı 'inebiyye dirler, üzüm dānesine beñzer ve birine daḥı tūtiyye dirler, tūta beñzer ve birine daḥı te'tiyye dirler. Her kıanķı şımf^{lxi} olursa

^{lviii} Varak 11b'nin sonu

^{lix} Varak 12a'nın sonu

^{lx} Varak 12b'nin sonu

^{lxi} Varak 13a'nın sonu

ve ağız açuḫ olub aḫsa seyāle dirler ve eger ağız açuḫ olmayub, aḫmasa a'mā dirler ve ekserī sevdādan veyā sevdāvī kandan olur ve eger balgāmdan olsa, şişler balıḫ yumurdası gibi olur ve bevāsīrde maḫ'aduñ tamarlarınıñ ağız açılıb ḫan aḫmāḫdan ḫālī olmaz ve ḫaṭ' olunmaya, zirā ḫan aḫmāḫla ākileden ve cünūndan ve şara'ı sevdāvīden ve ḫamreden ve ser-sāmdan emīn eyler, illā meger ziyāde za'f gelürse, tedrīcle ḫabs oluna ve eger def'aten bevāşīruñ ḫanı ḫabs olunsa, mezkūr marazlardan ve istiskādan ve silden ḫavf olunur ve bevāşīr levnīnūñ rengi şarullığıla yeşillik arasında bir ḫāletdür, gāḫ olur ki şaḫınıñ rengi daḫı müteḡayyir olur ve kıllı diblerinde ḫikke ve gicimek ḫādiş olur.

عَلَّجُهُ أَنْ يُبَخَّرَهُ بِوَرْنٍ دَانِيٍّ مِنْ نِشَاطِرٍ فَيَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ أَوْ يَأْخُذَ وَرْنَ دَانِيٍّ لَوْفٍ شَامِيٍّ وَ يَنْبَخَّرَهُ فَيَسْكُنُ وَإِنْ عَمِلَ حَبًّا وَطَرَحَ مِنْهُ وَرْنَ دَانِيٍّ كَانَ أَبْلَغَ وَسَكَنَ الْوَجَعِ

'İlacı oldur ki bevāşīra bir dank nişātırı buḫūr itseler, fī'l-ḫāl sākin ola, yāḫūd yılan yaşduḡı dirler, kökü şalgāma beñzer, andan^{lxii} bir dang miḫdār alub altına buḫūr ideler ve eger ḫab idüb ḫurudalar ve ḫācet vaḫtinde bir dang alub bevāşīra süreler, 'acāyib fā'ide ide, vecā'ı sākin eyler ve cemī'i envā'ına daḫı fā'ide ider ve üçer dāne şabāḫ ve aḫşām isti'māl itseler, yigirmi güne dek bevāşīrdan beri olalar, bi-'avnillahi te'ālā.

أَلْبَابُ الرَّابِعِ عَشَرَ فِي النَّوَاصِرِ الَّذِي لَا يُنَجُّ بِالْمَرْهَمِ On dördüncü bāb nevāşīr beyānındadır.

Nevāşīr didükleri bir ḫabīş kurūḫdur ki maḫ'adda, baḡarsuḫlara ḫarīb yerde olur, şaru şuları aḫar, merhem ile aña çāre olmaz. Sebeb emā'i müstaḫīm didükleri baḡarşuḡa ḫarīb yerde çıḫmış ola, anı düşmekde ihmāl olunub, ol yerde olan et müte'affin olub şarı şular çıḫar, yunmuş et suyu gibi ve nāşūr yā nāfiz veyā ḡayrı nāfizdür. Ammā, nāfiz olmazsa ya'nī rīḫ ve necs çıḫmasa,

عَلَّجُهُ يُدْرِعُ عَلَيْهِ مِنَ التُّوتِيَاءِ الْأَخْضَرِ فَيَنْقَطِعُ الْمُدَّةُ عَلَى الْمَكَانِ

'İlacı oldur ki şıḫalar, tā kim içindeki çıḫa, gide. Andan şoñra, yeşil tütyādān üzerine şaçalar, marazī dirler, fī'l-ḫālī iriñi kese ve sākin ola, bi-'avnillahi^{lxiii} te'ālā.

أَلْبَابُ الْخَامِسُ عَشَرَ فِي الْجَرَاحَاتِ الْعَتِيْقَةِ On beşinci bāb eski cerāḫatler beyānındadır.

Cerāḫati teferruḫ-ı ittişāldür, laḫma 'arız olur, henüz daḫı müteḡayyih olmuş olmaya, ya'nī iriñlenmiş olmaya, cerāḫat dirler. Eger iriñlense ḫurḫa dirler, eski olduḡıçün.

أَلْبِي لَمْ يَسْكُنِ الْمُدَّةُ صَدِيدُ سَنَةٍ أَوْ أَكْثَرَ

Ve andan aḫan iriñ ve şadīd ki şaru şudur, sākin olmaz, aḫar, bir yıl, daḫı ziyāde ve bunlarıñ ḫudūşına sebeb ol 'uzuv za'if olub kendüye varan ḡidāyı ḫazm idememekdendir.

عَلَّجُهُ أَنْ يُؤْخَذَ مِنْ سَمَنِ الْبَقْرِيِّ الْعَتِيْقِيِّ الَّذِي تُدَاوَى لَهُ ثَلَاثِينَ سَنَةً وَ أَكْثَرَ فَيَعْمَلُ فِتْيَلَةً فُظْنٍ وَ يَغْمَسُ فِيهِ وَ يُوضَعُ فِي الْعَفْرِ فَإِنَّهُ يَنْقَطِعُ الْمُدَّةُ فِي الْوَقْتِ وَ يَكُونُ تَمَامُ الْيَحَامِ الْجُرْحِ فِي ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ إِذَا دَامَ عَلَيْهِ بِهَذَا الْعِلَاجِ

'İlacı budur ki otuz yıllık daḫı ziyāde acı saḡ yağın alub, panbuḫdan fetil idüb ol acı yağdan ol fetile süre, daḫı cerāḫat üzerine ḫoya, derḫāl iriñin ve şaru şuyın giderüb, eger bu 'ilacıla üç gün miḫdārı muttaşıl idecek olursa, ḫalāş olalar, bi-iznillahi te'ālā.^{lxiv}

أَلْبَابُ السَّادِسُ عَشَرَ فِي هَلْجَرَاخَاتِ الطَّرِيَّةِ On altıncı bāb tāze cerāḫatler beyānındadır

zirā cerāḫat tefrīki ittişāldür, bundan ḫālī degildür ki ḡayrı emrāzıla mürekkeb ola, meşelā bedende sū'u mizāc ve imtilā ve verem ve tamar ve siñir kesilmekle bu mezkūrlardan biri yā daḫı artuḡı cerāḫatle bile olsa, bu cerāḫata mürekkeb dirler yāḫūd mürekkeb olmayub, hemān bir şaḫ olub tāze ḫanlı olursa ki henüz daḫı iriñlenmiş olmaya, cerāḫat dirler.

عَلَّجُهُ أَنْ يُؤْخَذَ صَمْعُ الْبَلْبُوطِ وَ هَلِيلِجٍ كَابِلِيٍّ مَسْحُوقٍ مِثْلَ كُحْلِ وَقَلْبِيلٍ كَاثُرٍ وَ يَجْمَعُ بِالْعَسَلِ الْأَبْيَضِ مِثْلَ الْمَرْهَمِ وَ يَعْمَلُ عَلَى الْمَوْضِعِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

'İlacı budur ki bir miḫdār bellūṭ zamḡınıñ ve ol ḫadar helileci kābilī alub, birez kāfūr ḫatub sürme gibi yumşaq döḡeler, andan aḫ balıla merhem gibi idüb eski panbuḡıla üzerine ḫoyalar, yāḫūd cerāḫat üzerine bal süreler, işbu mezkūr edviye'i ekeler, derḫāl sākin olub ḫōş ola, bi-izni-llahi te'ālā.

^{lxii} Varak 13b'nin sonu

^{lxiii} Varak 14a'nın sonu

^{lxiv} Varak 14b'nin sonu

أَلْبَابُ السَّابِعِ عَشَرَ فِي وَجَعِ الْأَعْضَاءِ قَدْ يَغْرُضُ مِنْ ضَرْبَةٍ أَوْ سَقُوطِ شَيْءٍ ثَقِيلٍ^{lxv}

On yedinci bāb ɖarbdan ve sıkıtdan ‘arız olan ağrılar beyānındadır ki ɖarb yemekden ve düşmekden teferruḳ ittışāl olsa

ammā ḳan aḳmaḳ olmaya, gerekdür kim ol yere ḳuvvet virür ve berkidür nesnelere zamāḳ ideler ve etlerden ve tatlulardan perhīz üzere olalar.

عَلَّاجُهُ يُؤْخَذُ أَقَاقِيَا وَصَبْرٌ عُسْفُطَرِيٌّ وَمَاشٌ وَمَعَاتٌ وَطِينٌ أَرْمَنِيٌّ يَدَّقُ الْجَمِيعُ وَيُبَلِّغُ بِمَاءِ الْأَسِّ الرَّطْبِ وَيَطْلِي بِهِ الْأَعْضَاءَ بِرَيْشِهِ عَلَى ذَلِكَ السَّقْطَةِ أَوْ الضَّرْبَةِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

‘İlācı oldur ki aḳāḳīyā ve şabır ve māş ve maḡās ve gil-ermeniden bir miḳdār alub dögeler ve eleyeler, yaş mersin şuyıla bir yelegi işladub ol ɖarb ve bere yerlerine süreler, yāḫūd bir hırḳa pāresiyle yapışduralar, fī’l-hāl ağrısın teskīn eyler

وَقَيْدَهُ بِالْحُضْرَةِ الَّتِي يُؤَلَّدُ مِنْهُ وَلَا يَمُدُّ ذَلِكَ الْجُرْحُ الْبَيْتَةَ

ve ɖarbdan ‘arız olan gökligi giderür, ḡayrī ɖarbların def’ ider ve eger bir dirhem zerāvend müdahric alub issi şuyıla içseler düşmekden ve ɖarb yemekden bāḳī veca’ ḳalsa ‘acāyib nāfi’dür ve eyegüler ağrısın daḫı giderür.

أَلْبَابُ الثَّامِنِ عَشَرَ فِي خَرَقِ^{lxvi} النَّارِ قَدْ يَغْرُضُ مِنْهُ وَجَعٌ شَدِيدٌ وَكَزْبٌ عَظِيمٌ

On sekizinci bāb od yaḳmaḳda ve issi şu ve yāḡ yaḳmaḳdadur ki ağrısı ziyāde olub ve çok ɖarıḡan olmaḳdur.

عَلَّاجُهُ أَنْ يُؤْخَذَ مُرْدَاسَنُجٌ إِضْفِيهَانِيٌّ وَنُورَةٌ وَوَرْدٌ مَسْحُوقٌ وَحِنَّا مِنْ كُلِّ وَاحِدٍ جُزْءٌ وَيُدْهَنُ الْخَرَقُ بِدُهْنِ الْوَرْدِ الْخَالِصِ وَيَدْرُ عَلَيْهِ مِنَ الْخَوَاجِجِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ لَوْقَتِهِ وَيَكُونُ تَمَامٌ فِي أَقَلِّ مِنْ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ

‘İlācı budur ki mürdāsenci İşfihānī ve maḡsül kirec ve dögülmiş gül yapraḡı ve ḫinnā berāber olub dögeler ve eleyeler, daḫı gül yağıla ḳurḫayı yağlayalar ve üzerine ekeler, veca’ın sākin eyler, üç güne deḡin eyü ider, *bi-‘avni-İlahi te’ālā*.

أَلْبَابُ التَّاسِعِ عَشَرَ فِي خُرُوجِ الْمُقْعَدَةِ

On toḳuzuncu bāb dübür ɖaşra çıkmanuñ beyānındadır.

Eger şişden olursa, içerü girmek müşkindür ve eger ḳabızdan ve müsterḫī olmaḳdan olursa, ‘alāmeti elini deḡirdükde tizcek yine gire.

عَلَّاجُهُ أَنْ يَأْخُذَ ظَلْفَ شَاةٍ أَوْ قَرْنِ فَيْخُرُقٍ وَيَدَّقَ وَيَنْحَلَّ وَيَخْلَطُ مِنْهُ جَفْتٌ بَلَطٌ وَجُلْتَارٌ وَسَبٌّ وَعَقْصُ وَوَرْدٌ مَطْعُونٌ وَقِشْرُ الرُّمَّانِ وَأَسٌّ رَطْبٌ مِنْ كُلِّ وَاحِدٍ جُزْءٌ يَطْبِخُ^{lxvii} بِمَاءٍ قَلِيلٍ حَتَّى قُوْتُهُ فِيهِ وَيَقْعُدُ الصَّبِيَّ فِيهِ إِذَا خَرَجَتْ مَقْعَدَتُهُ ثُمَّ يُوَدُّهُ يَنْبُتُ فِي الْوَقْتِ

‘İlācı budur ki ḳoyun ɖırnaḡın yā boynuzın alalar, yaḳalar, andan yumşaq dögeler ve eleyeler ve anuñ miḳdārı bellüt zarı ve cülnār ve şeb ve māsū ve gül, dögülmiş ola ve enār ḳabı ve yaş mersin yapraḡın berāber alalar ve birez şuyıla ḳaynadalar, tā kim otlaruñ ḳuvveti şuya çıḳa ve oḡlanuñ maḳ’adı çıḳsa, girü yerine ḳoyalar ve bu şuda oturdalar, artuḳ bitüb, ɖaşra çıkmaḡa, *bi-‘avni-İlahi te’ālā*.

أَلْبَابُ الْعِشْرُونَ فِي الْقَوْلُجِ

Yigirminci bāb ḳülunc beyānındadır

ki ḳülunc em’ā marazlarındandır. Mi’deye em’ā muttaşıldur, zīrā mi’deden ḫā’ām baḡarsuḳlara iner. Hazımdan bāḳī noḳşān varısa, baḡarsuḳlar anı tamām eyler. Sebebi em’ānuñ ḫabaḳātı mābeyninde ḫabs olan yeldür ve ağrısı baḡarsuḳlarını çuvalduzla deler gibi şanca, vaḳti veca’dan şāḫibi nesne çıkarmaḳda zaḫmet çeker ihtibās sebebinden ve bu em’āyı ḡilāz ya’nī yoḡun baḡarsuḳlar üç baḡarsuḳdur. Biri a’verdür, arḳa ɖarafına māyıldür ve ikincisi^{lxviii} ḳülün dimekle meşḫūr baḡarsuḳdur, a’vere muttaşıl, cigere ḳarīb, şaḡ ɖarafından arḳurı şol ɖarafına gider, tā şol uyluḡa ḳarīb varur. Ḳülunc, ḳülün didükleri baḡarsıḳda olur. İsmi daḫı bundan müştakḳdur. Ücuncisine ḳülūna muttaşıl bir büyük baḡarsıḳ, aña em’ā’i müstakīm dirler, baḡarsuḳlaruñ āḫirīdür ve ilāvus ḳüluncdan bir nev’idür, Yünān dilinde ‘yā Rābbi, sen esirge’ demek olur, müşkil marazdur. Em’āyı daḳāḳda olur ki ince baḡarsuḳlardur. Bu daḫı üç baḡarsuḳdur. Birine işnā ‘aşra dirler, mi’deye muttaşıldur ve ikincisine şāyim dirler, ḫā’āmdan ḫālīdür, aḫyānen saḫrādan bir ḫişşe gelür ve üçuncisine daḳāḳ dimekle meşḫūr baḡarsuḳdur ki egre bügeridür, ḳat ḳatdur, mi’deden iner, eşḳāl def’aten ḫurūc itmeyüb bir zemān ḫura, tā kim māsārīḳaya ḡidā olmaḡla ḳābil ve şıḳālden nesne bāḳī ḳalmış ise anı ḫazm itdükde cigere ilede, anda aḫlāḫı erba’a ḫāşıl ola. İlāvus ekser daḳāḳda ḫādiş olur.

^{lxv} Varak 15a’nın sonu

^{lxvi} Varak 15b’nin sonu

^{lxvii} Varak 16a’nın sonu

^{lxviii} Varak 16b’nin sonu

عَلَّاجُهُ أَنْ يُؤَخَّذَ مِنَ الْمَغْجُونِ الْكَمِّيُونِ^{lxix} وَرُزْنٌ مُثْقَلَيْنِ فَإِنَّهُ يَسْهَلُ فِي الْوَقْتِ صَنَعْتُهُ كَمِّيُونِ كِرْمَانِي يَنْقَطِعُ فِي حَلٍّ خَادِقٍ وَيُجَفَّفُ فِي الظِّلِّ زَنْجَبِيلٍ وَفَلِيلٍ مِنْ كُلِّ وَاحِدٍ عَشْرِينَ دِرْهَمًا سُدَّابٌ وَيُوزَقُ عَشْرَ دِرْهَمٍ عَسَلٌ مِقْدَارُ الْحَاجَةِ

‘İlâcı oldur kim ma’cūnı kimyūndan iki mişķāl isti’māl ideler, fi’l-ḥālī linetile def’ ola. Şan’atı budur kim şarb sirkede terbiyet olunmuş kimyūn kirmānī ve zencebīl ve biber, her birinden yigirmişer dirhem ve şadef ve būraqı irmenī onar dirhem, üç ağırı kıvāma gelmiş balıla ma’cūn idüb, isti’māl ideler, ol vaqt sākin ola,

أَوْ يُؤَخَّذُ شَحْمُ الْحَنْظَلِ وَ يَدَّقُ وَ يُعْمَلُ فَيْلُهُ وَ يَتَحَمَّلُ بِهَا فَإِنَّهُ يَحُلُّهُ فِي الْوَقْتِ

yāḥūd ebū cehil karpuzınuñ içini kim etidür, alub dögeler fetil gibi şāf eyleyüb götüre, derḥāl aşığadan yelleri sürüb, küluncı çözüb gidere

غَيْرَ أَنَّهُ تَعْرِضُ مِنْهُ كَرْبٌ عَجْبُهُ وَ مَغْصٌ فِي الْجَوْفِ

ve gāḥ olur ağırı şol kadar ziyāde olur ki nabz za’if ve kuvvet sākiṭ olub iztirāb ziyāde ola ve göbek burmaḵ sebebi galiz yeldür ki bağırsuḵlarıñ içinde ḥabs olub^{lxx} ḵalmışdur, anuñ içün bağırsuḵları gerer.

عَلَّاجُ ذَلِكَ الْمَغْصِ يُؤَخَّذُ كَثُفَ كَرْبِيَّةٍ وَقَلْبِيلِ كَمِّيُونِ وَكَرْوِيَا وَكَثُفَ صَعْتَرٍ وَأَنْجِدَانَ وَحَبَّ رُمَانٍ وَيُطَبِّحُ جَبِّدًا أَوْ يُؤَخَّذُ مِنْ مِائَةِ نَصْفِ رَطْلِ يُصَبُّ عَلَيْهِ وَفِيهِ سَكْرٌ وَيَشْرَبُ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

İlâcı budur ki bir avuc kişnic ve birez kimyūn ve kefe kimyūnı ve bir avuc sa’ter ve encidān ve enār çekirdegin alub cümlesin iki yüz yigirmi beş dirhem şuyıla ḵaynadalar, tā yetmiş beş dirhem ḵalınca, andan süzüb, üzerine on iki dirhem şeker katub içseler, burmasını derḥāl sākin ide, *bi-izni-llahi te’ālā*.

الْبَابُ الْحَادِي وَالْعِشْرُونَ فِي دَوَاءِ الْخَلْفَةِ

Yigirmi birinci bāb şafrāyī ishāl olmaḵ beyānındadır.

İshāl emrāz em’ādandur. Aḥlāṭ mi’deye ve bağırsuḵlara dökülmekden ḥādīs olur. ‘Alāmeti şafrā gālib olmaḵ ve ziyāde ‘aşaş olmaḵ ve ḥırķat ile ḥarāret ve iltihāb olub ağızı acı olmaḵ ve gelen ḥalt şafrāyī renk olub maḵ’adı yaḵa yaḵa gelmekdür.

عَلَّاجُهُ أَنْ يُضَمِّدَ الْبُظْنَ بِصَنْدَلٍ أَوْ كَأُفُورٍ بِمَاءٍ شَاهَقَرَمٍ وَهُوَ الرُّيْحَانُ كِرْمَانِي وَ يَطْلِي^{lxxi} حَوَالِيَهُ

‘İlâcı budur ki şandal veyā kāfūrı kirmānī fesligen şuyıla ezüb göbek çevresine süreler, def’ ola ve toḥmından bir mişķāl ayva şuyıla içseler, ishālī kese ve ḥarāreti sākin ide

وَيَسْقِي أَقْرَاصَ الْكُنْدَرِ الَّذِي دَكَّرْنَا فِي الدُّسْتُورِ الْمَنْصُورِي فِي بَابِ الْخَلْفَةِ

ve günlük ḵurş ki Mañşūr’de zikr olunmuşdur, *bir mişķālın şuyıla ezüb içseler, ishāl şafrāyī ḵat’ ide, bi-avni-llahi te’ālā. Şan’at: Ḵurş kündür şafrādan olan ḥummālara ve ḥarāret ve ḵan gelene fā’ide ider. Günlük ve kızıl gül onar dirhem, kebābe ve ḵāḵüle ve sīk bağıdādī ikişer dirhem, ḵaranfil bucuḵ dirhem, kāfūr ve misk birer dank dögeler ve eleyeler. Andan şoñra gül-ābıla ḵurşlar idüb birer mişķālın isti’māl ideler ve sik bağıdādīnūñ şan’atı budur ki yüz dirhem yeşil māzī ve enār ḵabuğı alub dögeler, eleyeler, şuyıla berāber sirkeyle ḵaynadalar, tā ḥamīr gibi olunca, andan ḵurşlar yapub eczāya ḵatalar. İshāle bu daḥı nāfi’dür.*

الْبَابُ الثَّانِي وَالْعِشْرُونَ فِي خَلْفَةِ الصَّبْيَانِ

Yigirmi ikinci bāb oğlanuḵlar şafrāyī^{lxxii} ishāl olmasınıñ beyānındadır

kim fā’ide’i ‘azīme oğlanuḵlar ishāline be-ğāyet fā’ide ider.

عَلَّاجُهُ يَسْقِي مِنْ أَنْفَخَةِ الْجَدِي بِلَبَنِ أُمَّهِ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ

‘İlâcı oldur ki keçi oğlağı māyesinden bir çekirdek alub ve bir miḵdār anası südin ḵarışdurub içüreler, derḥāl ḥoş olub ishāl sākin ola, *bi-izni-llahi te’ālā*.

الْبَابُ الثَّلَاثُ وَالْعِشْرُونَ فِي زَخِيرَةِ الصَّبْيَانِ

Yigirmi üçüncü bāb oğlanuḵlar zor olmasınıñ beyānındadır.

Zaḥīr oldur ki em’ā’i müstaḵim dirler mi’deye muttaşıl bağırsıḵdur, ḥarekete gelüb maraz ḵalkar, iḥtiyārıla terk itmege ḵādīr olmaz, ekşer nesne çıkmaḵ, illā az sürmege beñzer, ruṭūbet üzre gelür, gāḥi ḵanıla maḥlūt ziyāde eglenmeḡle ve gerilmekle gelür, kırık günlük ma’şūmda bile fark olunur, gözün ḵapayub, bükülüb gerinmekle. Sebebi issi şişden veyā tiz şafrādan yā berk ve yaş şovuḵ nesne üzerine oturmaḵdan olur, buña zaḥīre’i ḥaḵ dirler ve birine zaḥīre’i bāṭıl dirler,

^{lxix} Varak 17a’nın sonu

^{lxx} Varak 17b’nin sonu

^{lxxi} Varak 18a’nın sonu

^{lxxii} Varak 18b’nin sonu

kuru şıklardan olur ki^{lxiii} bağarsuıkları şişürür, fużalātuñ iħrācını gücile ider ve az olur ki bağarsuğı şıyrur, eglenmekden yelmeşük ruṭūbet gelür ve gāh nesne gelür şanur, ammā gelmez. Ba'zilar anı ishāl şanurlar, kābiz nesnelere virmege meşğūl olurlar, maraz dahı ziyāde olub helāka mü'eddī olur ve zaħīr-i bāṭilla ğayrī cins zaħīrūñ farkında budur ki bāṭılda qarında şıket ve arkaḍa elem ve göbek burusu dā'im ve iştihā kalīl ve iħrāc olan şıkal yābis noħud kadar irice olur ve iħrāc olduḡda bu 'arızalar zā'il olmazlar, evvelinde ve āħirinde şıqale yubūset viren ğidālar isti'māl olunmuşdur. Eger keçi boynuzı çekirdeginden bir kaç dāne yudalar, vakti hācetde çıkarsa, ma'lūm olur ki yolda müteħaccir olmuş şıkal yokdur, zīrā zaħīre'i haḡda sedit olmaz. Eger çıkmadı ise kabz varımış, zaħīre'i bāṭıldur, haṭmī köki kabın şuyıla kaynadub, şuyın alub ayva çekirdegi lu'ābıyla üçer fincān içeler yāħūd ayva çekirdegi lu'ābıyla on dirhem benefşe şarābın kaynadub içeler ve ma'şūmlar icün anaları içeler, tā ol müteħaccir zā'il olunca.^{lxiv} Andan soñra,

عَلَّجَهُ يُؤَخِّدُ حَبُّ الرَّشَادِ مَثْقَالٌ وَيُطْرَحُ عَلَيْهِ ثَلَاثُ مَثْقَالٍ كِمُيُونِ كِرْمَانِيٍّ وَيُدْفَقُ وَيُنْخَلُ وَيُعْجَنُ بِسَمَنِ الْبَقْرِ عَتِيقٍ وَيُسْقَى بِلَبَنِ أُمَّه فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ 'İLACI budur ki bir mişkal tere toħmını ala ve bucuḡ dirhem kimyōnı kirmānī alub dögelere ve eleyeler, andan eski inek yağıla qarışdurub noħud miḡdārın anası süd ile ezüb içürelere ve mükellef kimseler icün birer mişkal isti'māl ideler, hemān sāt sākin ola, bi-'avni-İlahi teālā.

الْبَابُ الرَّيْبُ وَالْعِشْرُونَ فِي عِزْقِ النِّسَاءِ

هَذِهِ عَلَّةٌ عَظِيمَةٌ كَثِيرَةٌ الْخَطَرِ سَلَفَتْ فِيهِ الْخَلْقُ لِقَلَّةِ مَعْرِفَتِهِمْ بِهَا وَيَكُونُ ذَلِكَ فِي الْجَانِبِ الْوَحْشِيِّ مِنْ ظَرْفِ الْعَصْعَصِ إِلَى الْقَدَمِ وَكَانَ الْأَجُودُ أَنْ تَقُولَ فِيهِ قَوْلًا بَلِيغًا غَيْرَ أَنْ لَا يَتَجَاوَزَ عَرْضُ كِتَابِنَا فَمَلْنَا فِيهِ بِالْإِيْجَازِ

Yigirmi dördüncü bāb yan ağrısının beyānındadır

ki bu renc büyük zaħmetlü ve haṭarlıdur. Halkuñ çoğı bilmezliklerinden ol zaħmete uğrarlar. 'ırk şol ağrıdur kim nisā didükleri şamarda olur. Ağrısı ibtidā eyler yan başından^{lxv} sofranuñ mafşılından, uyluġuñ taş yüzünden yürür, gāh olur kim dizlere dikilür iner, gāh olur kim topuḡlara iner ve barmaḡlar mafşılına dahı iner. Her bār ki zemān çok olub ve mādde dahı ziyāde olsa yürümesi ve nüzüli dahı teditre ziyāde olur, gāh zemānıla uyluḡlara hezāl üzre olur, incelür, gāh mafşıl yerinden çıkar, 'uruc hādiş olur ya'nī aḡsak olur. Ayaḡlar za'tıf olub hareketden āciz olmak, zīrā cemī' evcā'ı mefāşıl ve ğayrī zā'il olduḡdan soñra yine tiz 'avdet eylemez, illā 'ırkı'n-nisā yine tiz 'avdet eyler ve veca' vererek olsa, yan başında şābit olur, 'ırkı'n-nisā' gibi intikāl eylemez ve veca'ına sebep ḡatı yerde çok zemān oturmaḡdan olur. Ammā niḡrīs 'ırkı'n-nisānuñ 'aksidür, zīrā esāfilden e'āliye şu'ūd eyler, evvel barmaḡlarından ibtidā eyler, huşūşen ki ayaġuñ baş barmaḡlarından ve ökceden yāħūd ayaḡ altından yā bir tarafından ibtidā eyler, dahı 'ām olur, uyluḡlara çıkar ve mefāşılı muħiṭ olan ecsāmda mütemekkin olur. Niḡrīsüñ huḡūşı ekşer^{lxvi} imtilā üzerine çok cimā' eylemekden 'arız olur ve bu kelimātı naḡl eylemekden maḡşūd 'ırkı'n-nisā ve veca'ı niḡrīs ve veca'ı vererek fark olunmaḡdur ve taḡkīk. Biz kavli belīġ üzre dirüz kim bu kitābumda zıkr olunan nesnelere ziyāde itmeye ve bu 'ilāca bizüm icāzetimüz olunmuşdur, her kim iderse bi-'avni-İlahi teālā, ol marazdan beri ola, ğayra muħtāc olmaz.

وَعَلَّجَهُ أَنْ يُؤَخِّدَ وَزُنْ دِرْهَمٍ صَبْرُ اسْفُطْرِيٍّ وَأَهْلِيلِجٍ أَصْفَرٍ وَسُورُزْجَانِ أَبْيَضٍ يَدْفَقُ وَيُنْخَلُ وَيُجْعَلُ حَبًّا فَإِنَّهُ يَسْهَلُ حَمْسَةً إِلَى سِتَّةٍ مَجَالِسَ وَتَبْرَاءَ فِي الْوَقْتِ 'İLACI budur ki şabrı usḡuṭurı ve şaru helīle ve aḡ sūrincān, her birinden birer dirhem alub dögelere, eleyeler, büber kadar haḡlar idüb içeler. Cümlesi bir şerbetdür, beş altı kerre 'amel ider, mücerredür, kerrātıla isti'māl gerekdür ki derhāl ħōş ola, bi-izni-İlahi teālā.

وَلَقَدْ عَالَجْتُ شَيْخًا بِهَذَا الدَّوَايِ قَدْ آتَى لَهُ فِي الْعِلَّةِ سَنَةٌ لَمْ يُمَكِّنْهُ النَّهْضُ فِيهِ وَلَا التَّلَقُّبُ مِنْ جَانِبٍ إِلَى جَانِبٍ فَيَبْرَأُ فِي الْوَقْتِ

Muħammedu-bni Zekerıyyā hikāyet ider: 'İşbu devā ile^{lxvii} bir pīr kişiye 'ilac itdüm, ħōş oldu. Seksen yaşında idi. Bu rencden şöyle olmuşdu-kim bir yanından bir yanına dönemezdi, ol anda şıḡhat buldı' dir, raħmetu-İlahi 'aleyhi.

الْبَابُ الْخَامِسُ وَالْعِشْرُونَ فِي الْأَعْيَاءِ وَالتَّعَبِ

قَدْ يَكُونُ الرَّجُلُ يَمِشِي فَرَسًا وَيُعْرَضُ عَلَيْهِ مِنْ ذَلِكَ تَعَبٌ وَجَمُودٌ فِي الْمَقَاصِلِ فَلَا يُمَكِّنُهُ النَّهْضُ

Yigirmi beşinci bāb yayan yürüyüb ta'ab ve zaħmet çekenler beyānındadır

ki bir kaç günlük yol yürüyüb ḡalsa, şöyle-ki ayaġı üzerine duramaz olsa ve yayan yürüyenüñ budları sürüşmekden zaħmet itse ve mefāşılında aġrı hāşıl olub a'zāsı işden ḡalsa veyāħūd ayaḡları altında veca' 'arız olub yere başmaġa ḡādir olmazsa, sebebi ḡatı taşlı yerlerde çok yürümekden nāzil olur. Ammā bāridu ğalīz haḡt nāzil olmaz, zīrā şamarlar ol mevzi'de incedür ve muħkem şıḡ mevzi'dür.

عَلَّجَهُ أَنْ يُؤَخِّدَ دُهْنٌ بَابُونَجٍ وَيُدْهَنَ أَطْفَارَ رَجُلَيْهِ بِأَيِّ دُهْنٍ كَانَ فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ وَ يُمَكِّنُهُ الْمَيْثِيُّ فِي مِثْلِهَا^{lxviii} بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى

lxiii Varak 19a'nın sonu

lxiv Varak 19b'nin sonu

lxv Varak 20a'nın sonu

lxvi Varak 20b'nin sonu

lxvii Varak 21a'nın sonu

lxviii Varak 21b'nin sonu

'İlâcı budur ki elinüñ ve ayağınuñ dırnaqlarına pābadyā yağın sürmek ile yāḥūd kanķı yağ olursa, ol ḥāl üzere ḥōş olub ve yorğunluğın giderüb girü ol kadar yol yürümege kâdir ola, bi-izni-İlahi te'ālâ.

وَيَنْفَعُ فِيهِ أَيضًا أَنْ يُوقَعَ الرَّجُلُ فِي الْمَاءِ الْبَارِدِ إِنْ كَانَ صَيفًا أَوْ شِتَاءً فَبِالْمَاءِ الْحَارَّةِ وَيَذُلُّكَ إِلَى رُكْبَتَيْهِ وَلَا يَصُبُّ عَلَى بَدَنِهِ فَإِنَّهُ الْأَعْيَاءُ فِي الْوَقْتِ

Girü ancılayın ki eger kışın vāķi' olursa, dizine degin issi şuya gire, şöyle ki şu gayrī yerine degmeye ve eger yazın vakī' olsa, girü dizine dek şovuk şu içine gire, ammā şuyı ayrıķ yerine degirmeye. Derḥāl yorğunluğın giderüb yürimege kâdir ola, bi-'avni-İlahi te'ālâ.

أَلْبَابُ السَّادِسُ وَالْعِشْرُونَ فِي الْحِكَّةِ

إِذَا عَرَّضَ لِلْأَطْرَافِ حِكَّةً فِي السَّتَاءِ أَغْسَلَ بَدَنَهُ بِالْمَاءِ الْبَارِدَةِ

Yigirmi altıncı bāb gıcik beyānındadır

Ekşer kışın şovuk şuyıla yunmākdan bedeninde kuru gıcik zuhūr iderse kim muḥterik şafrāya kan karışduğundan^{lxxxix} olur. Eger kalīl miqdār olursa, tiz geçüb zā'il olur. Eger gālīz olub keşirü'l-miqdār olursa, gec gider ve ba'zısı kana tuzlu balğam karışduğundan olur ve eger kocalarda ḥikke ḥādīs olur cildleri za'if olduğıcün balğam māliḥ çok mütevellid olub ve kuvvet dāfi'a ve ṭabī'at za'if ve cild keşif buḥārāt taḥlīl olmaķ emri 'usurdur, ḥalāş daḥı müşkindür, hemān aña çāre işlāḥı gıdādur ve dā'im ḥammāma girüb gül ve benefşe yağıla yağlanmaķdur ve cereb daḥı ḥikke gibidür, ammā ḥikkede dāneler olmaz ve bu ikisinüñ sebebi süd ve yoğurt ve eski peynir ve tuzlu balık ve koz ve tiz tuzlu ve ṭatlu nesnelere yemekden ḥādīs olur.

عَلَّجُهُ أَنْ يَأْخُذَ مَاءً شَدِيدَ الْحَرَارَةِ فَيَطْرَحُ فِيهِ كَمَا مِنْ الْمِلْحِ وَيَصْعُقُ فِيهِ أَطْرَافَهُ سَاعَةً فَإِنَّهُ يَسْكُنُ فِي الْوَقْتِ بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ

'İlâcı budur ki issi kaynar şuya bir avuc tuz birağa ve daḥı ol sā'at kanda gıcik varsa süreler, derḥāl sākin ola ve daḥı^{lxxx} 'araķi şābūñı alu, bir ol kadar tuz katub ḥammāmda kīse sürdüñdegden soñra, ol tuzıla şābūñı muḥkem süreler, mütekarriḥ cereb ve ḥikkegi giderür, mücerrebdür ve nefte tuz ve gül yağıla ezüb cerebe ve buşura ki raṭb ola, ṭilā ideler, ifnā eyleye, gidere, 'acāyibdür, bi-izni-İlahi te'ālâ ve bu kitābı tercüme idüb beyāna getürdük. Bu kitābıla müntefi' olub bu ḥaķiri ḥayır du'a'ıla yād ideler. Beyt:

Marāzlar için olan cümle eczā / şifā için birisi lāzım ola
Ki ol eczā diler Ḥaķ'dan icāzet / vire ḥāşiyetinden nef' ü şihḥat
Eger eczāya Ḥaķ vire icāzet / virür eczā Ḥudā iznile şihḥat
Eger eczāya izn olmasa Ḥaķ'dan / şifā bulmaz ne itse ṭālib olan
Sebeb eczā devānuñ şāḥibi Ḥaķ / kamu eczā anuñ emrinde muṭlaķ
Didüm elḥamdu-lillah zū'l-celāle / ki irişdürdi bu kitābı kemāle
Ümīdüm oldur aşḥabı nazardan / olanın kitābumda 'aybu hünerden
Hüner olanını maķbūl ṭuta / kerāmet dilile 'aybını örte^{lxxxii}
Eger kāmīl eger nāķiş eger ḥōr / şikeşte beste uşe'l-'abdu ma'zūr

Ve ḥasbenā Allahu te'ālâ ve n'ime'l-vekīlu n'ime'l-mevlâ
Ve n'ime'n-naşīru ḡufrāneke Rabbena ve
İleyke'l-maşīru ve şalla
Allahu 'alā seyyidinā
Muḥammedin ve ālihi
Ve şāḥbihi
Ecma'in

Ve selleme teslīmen kesīren dā'imen ilā yevmi'l-ķiyāmi^{lxxxiii}

^{lxxxix} Varak 22a'nın sonu

^{lxxx} Varak 22b'nin sonu

^{lxxxii} Varak 23a'nın sonu

^{lxxxiii} Varak 23b'nin sonu